

2020

EKSPERTYZA Sytuacja oraz
wykluczenie dzieci i młodzieży w
Polsce na tle oferowanego
wsparcia dla dzieci i rodzin

WRZOS

WSPÓLNOTA ROBOCZA ZWIĄZKÓW
ORGANIZACJI SOCJALNYCH

MAGDALENA BŁASZCZYK

Spis treści

Wprowadzenie	2
Charakterystyka demograficzna dzieci i młodzieży	3
Dzieci wychowujące się w rodzinach i poza nimi	8
Wykluczenie dzieci i młodzieży	11
Wsparcie rodzin	16
<i>Żłobki i przedszkola</i>	17
<i>Poradnictwo psychologiczno-pedagogiczne</i>	19
<i>Asystenci rodziny</i>	23
<i>Placówki wsparcia dziennego</i>	24
<i>Rodziny wspierające</i>	25
Zakończenie	26
Bibliografia	27
Spis rysunków, wykresów, tabel i schematów	28

Wprowadzenie

Poniższa ekspertyza została przygotowana w ramach projektu SOS – Silne Organizacje Socjalne, realizowanego przez Wspólnotę Roboczą Związków Organizacji Socjalnych (WRZOS) w okresie od 2019 do 2021 roku. Projekt ten, finansowany przez Narodowy Instytut Wolności, ma na celu dostarczenie wsparcia dla rozwoju i działalności WRZOS jak również jej organizacji członkowskich. Projekt obejmuje specjalistyczne doradztwo, działania rzecznicze czy wymianę informacji i doświadczeń między organizacjami członkowskimi WRZOS oraz Polskiego Komitetu Europejskiej Sieci Przeciwdziałania Ubóstwu (EAPN Polska). Opracowanie dotyczy wykluczenia społecznego dzieci i młodzieży, ze szczególnym uwzględnieniem dzieci i młodzieży wychowujących się poza rodziną pochodzenia.

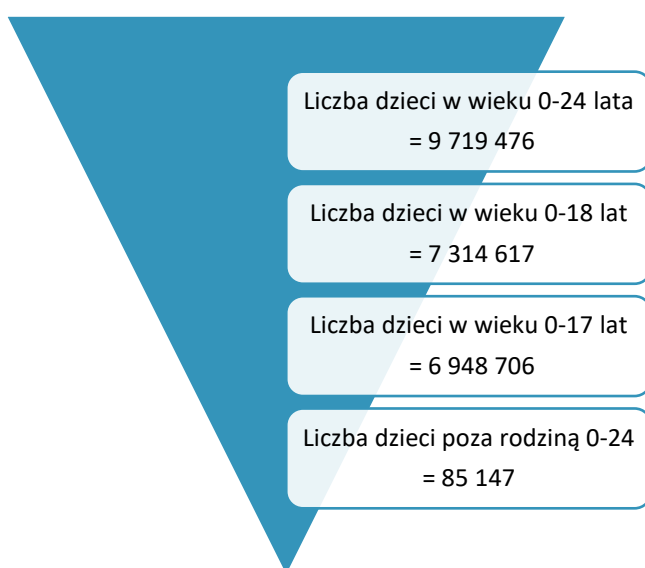
Zgodnie z danymi Głównego Urzędu Statystycznego wśród 38,4 mln. mieszkańców Polski w 2019 roku dzieci w wieku od 0 do 18 lat stanowiły – 19,1%, natomiast łącznie dzieci i młodzież w wieku od 0 do 24 lat to już ¼ polskiego społeczeństwa. Grupa ta wymaga szczególnej uwagi m.in. ze względu na konieczność przeciwdziałania transmisji biedy i wykluczenia społecznego. Wyniki dotychczas prowadzonych badań naukowych wyraźnie wskazują na szczególne niebezpieczeństwo dotyczące dziedziczenia biedy i wykluczenia w przypadku osób doświadczających w dzieciństwie niskiej jakości życia (Warzywoda-Kruszyńska, Golczyńska-Grondas 2010: 14). Określenie skali zjawiska wykluczenia społecznego dzieci i młodzieży, a także rodzin powinno stanowić więc podstawę skutecznego planowania i prowadzenia adekwatnych interwencji zmierzających do ograniczania i niwelowania skutków ekskluzji społecznej. Szczególną uwagę należy zwrócić na dzieci i młodzież wychowującą się poza rodziną pochodzenia, gdyż są one narażone na niekorzystne konsekwencje wychowywania się w środowisku zastępczym, w tym szczególnie w jego instytucjonalnych formach. Prowadzone w ostatnich dziesięcioleciach badania naukowe wykazały, iż dzieci przebywające (choćby czasowo) w instytucjach opieki długoterminowej (takich jak np. placówki opiekuńczo-wychowawcze) doświadczają wielu negatywnych konsekwencji rozwojowych. Wśród nich występują zarówno negatywne skutki w obszarze rozwoju fizycznego jak i psychologicznego, w tym zwłaszcza zmiany w obszarze powstawania więzi emocjonalnych, a także zmiany w rozwoju intelektualnym, językowym, oraz w rozwoju mózgu. (Ogólnoeuropejskie wytyczne... 2012: 53-55). Negatywne konsekwencje wychowywania dzieci w instytucjach opieki długoterminowej widoczne są w efekcie niemal na wszystkich polach edukacji i rozwoju, przejawiając się gorszymi wynikami w porównaniu do rówieśników pozostających pod opieką rodzin. Świadczy to o konieczności otoczenia dzieci wychowujących się poza rodziną szczególną opieką i zapewnienia im rodzinnej opieki zastępczej, która gwarantuje porównywalne możliwości rozwoju i opieki do rodziny biologicznej. Intensyfikacji wymagają również działania zmierzające do rozwoju wsparcia oferowanego rodzinom, gdyż to w jej ramach dzieci i młodzież mają największe szanse na pełen rozwój oraz odpowiednią opiekę. Projektowanie odpowiednich rozwiązań wymaga dokładnego poznania zarówno sytuacji jak i potrzeb, dlatego celem prezentowanej ekspertyzy była ocena sytuacji dzieci i młodzieży w kontekście demograficznym, a także analiza stanu i potencjalnych zagrożeń dotyczących funkcjonowania rodzin oraz dostępnych im usług wsparcia, aby zaprojektować i wdrażać

działania zmierzające do zapewnienia dzieciom zgodnie z *Konwencją ONZ o Prawach Dziecka*, prawa do życia w rodzinie.

Charakterystyka demograficzna dzieci i młodzieży

Liczba dzieci i młodzieży w wieku od 0 do 24 lat w Polsce w 2019 roku wynosiła nieco ponad 9,7 mln, natomiast osoby w wieku od 0 do 18 lat to grupa licząca 7,3 mln. Wśród nich łączna liczba dzieci i młodzieży wychowujących się poza rodziną pochodzenia wyniosła na koniec 2019 roku 85 tys.¹

Schemat 1. Liczba dzieci i młodzieży w Polsce w 2019 roku

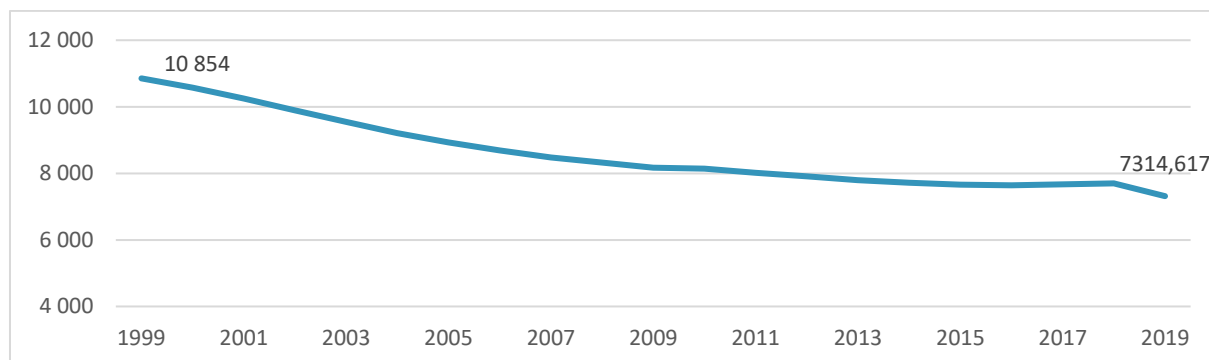

Źródło: opracowanie własne na podstawie danych BDL GUS oraz danych MRPiPS, NFZ oraz MEN.

Liczba dzieci i młodzieży w wieku od 0 do 18 lat w Polsce sukcesywnie maleje od lat dziewięćdziesiątych XX wieku. W latach '80 grupa ta stanowiła jeszcze 30% społeczeństwa, by pod koniec wieku osiągnąć poziom 25%. W roku 2019 populacja dzieci i młodzieży w Polsce zmniejszyła się o 1/3 w stosunku do 1999 roku. Proces ten obrazuje wykres nr 1.

¹ Obliczenia pochodzą z niepublikowanego artykułu Magdaleny Błaszczak „Szacowana liczba dzieci i młodzieży przebywającej w instytucjonalnych formach opieki całkowitej w Polsce w 2019 roku”.

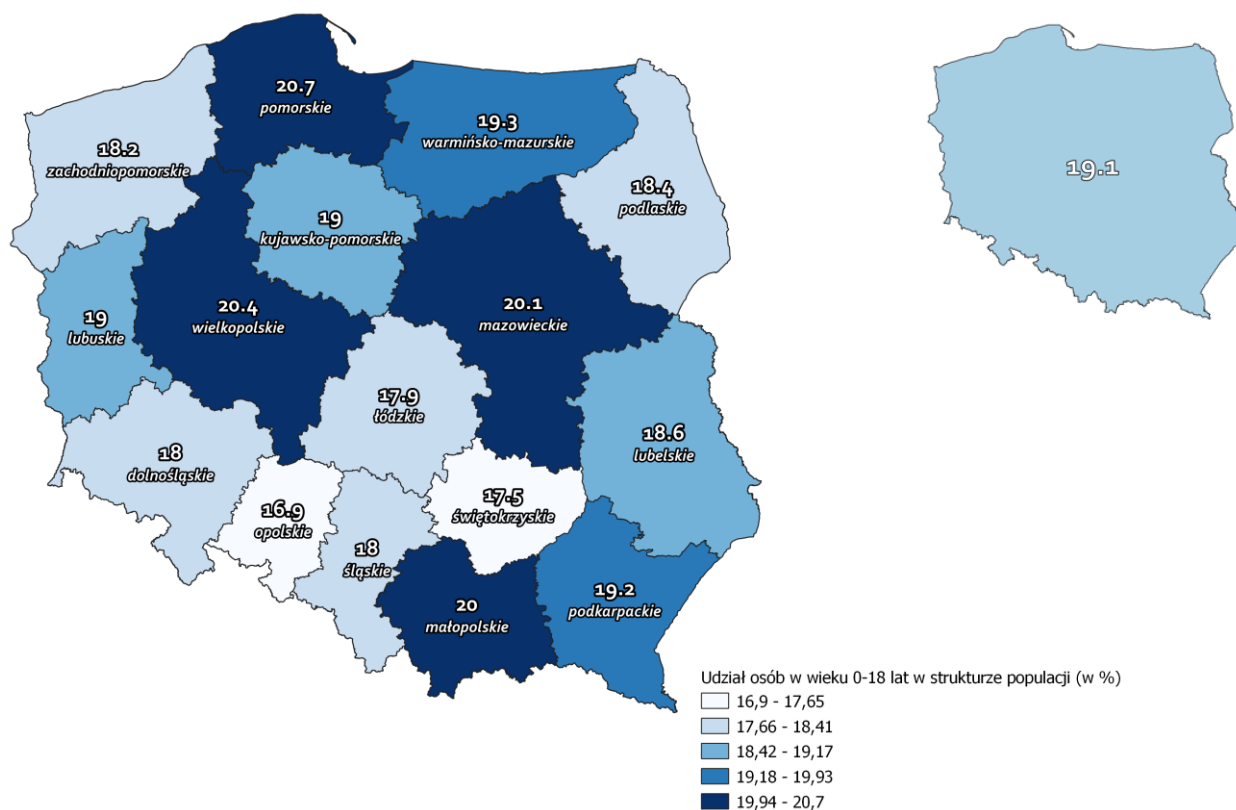
Wykres 1. Liczba dzieci i młodzieży (w tys. osób) w wieku od 0 do 18 lat w Polsce w latach 1999-2019.

Źródło: opracowanie własne na podstawie danych BDL GUS.

Łącznie udział dzieci i młodzieży w wieku od 0 do 18 lat w strukturze mieszkańców Polski wynosił w 2019 roku 19,1%. Sytuacja demograficzna badanej grupy jest terytorialnie zróżnicowana. Analiza przestrzenna stanu ludności w wieku od 0 do 18 lat wykazała, iż ich udział w populacji generalnej w 2019 roku najwyższy był w województwie pomorskim (20,7%), wielkopolskim (20,4%), mazowieckim (20,1%) i małopolskim (20%), natomiast najniższy w województwie łódzkim (17,9%), świętokrzyskim (17,5%) i opolskim (16,9%). To ostatnie województwo jest jednocześnie obszarem odznaczającym się utratą blisko 1/10 ludności ogółem w ciągu ostatnich 20 lat.

Rysunek 1. Udział osób w wieku od 0 do 18 lat w strukturze populacji Polski w 2019 roku (w %)

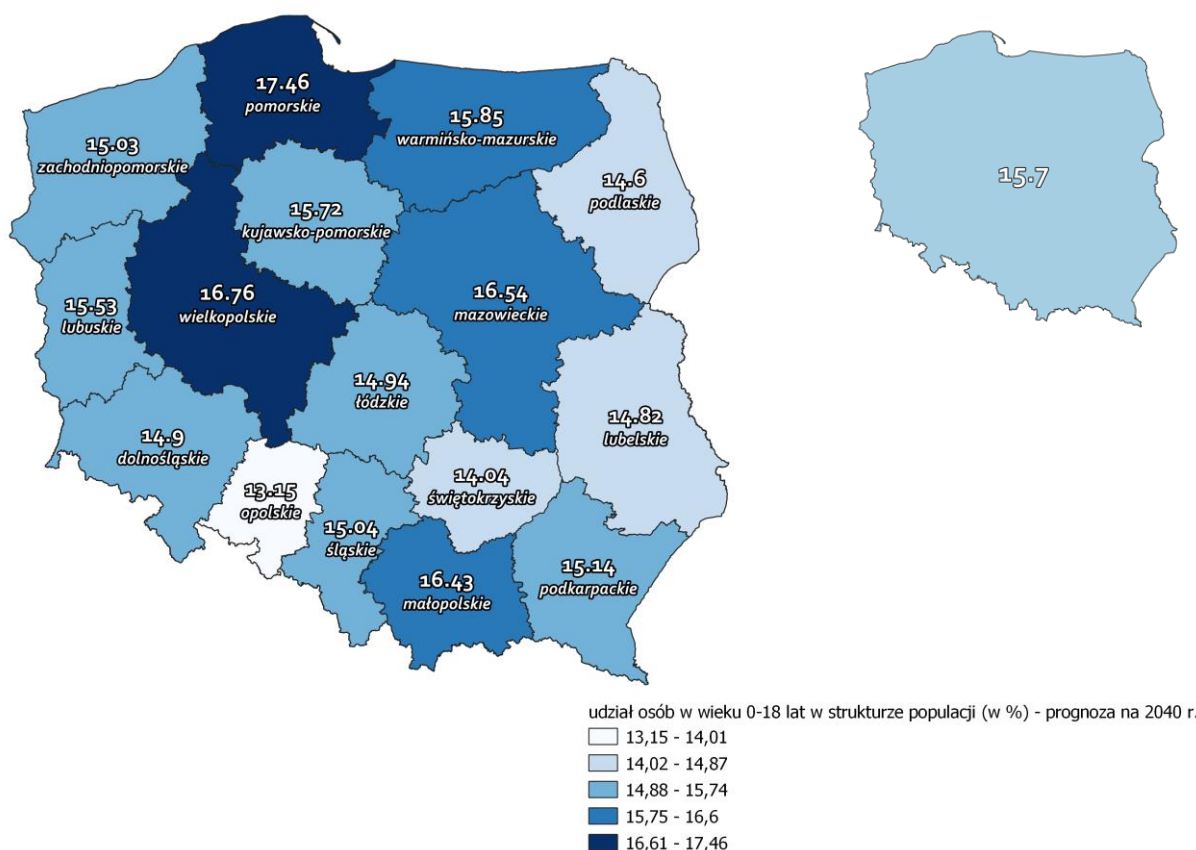
Źródło: opracowanie własne na podstawie danych BDL GUS.

Zmianom w liczbie ludności w poszczególnych kategoriach wiekowych nie towarzyszyły znaczące zmiany w liczbie populacji ogółem. W efekcie, choć sytuacja demograficzna Polski, z punktu widzenia całego kraju, wydaje się dość stabilna (w ciągu ostatnich 30 lat nie odnotowano większych zmian w łącznej liczbie ludności prezentowanej w statystykach GUS), to analizy regionalne i wojewódzkie ujawniają jej wewnętrzne zróżnicowania. Wiele regionów doświadcza depopulacji, podczas gdy inne odnotowują wzrost ludności. Przyczyną tego są nie tylko migracje wewnętrzne i wyludnianie się obszarów wiejskich, lecz również zmiany zachodzące na obszarach małych i średnich miast oraz sporadycznie dużych ośrodków miejskich, charakteryzujących się niekorzystną strukturą gospodarczą np. monokulturą przemysłową schyłkowych gałęzi gospodarki (Kantor-Pietraga, 2014; Wesołowska, 2018, Szukalski 2019).

Podsumowując, zmiany w liczbie ludności w ostatnich dwudziestu latach obserwować można na poziomie województw, powiatów i gmin, przy czym im mniejsza jednostka administracyjna tym obniżanie się liczby ludności prowadzi do głębszych zmian i bardziej dotkliwych konsekwencji.

W następnych dekadach zjawisko spadku ludności dotyczyło będzie wprawdzie wszystkich województw, jednak w przypadku trzech, ze wspomnianym powyżej największym udziałem ludności w wieku 0 do 18 lat (mazowieckie, pomorskie i małopolskie), spadek ten będzie mniejszy.

Rysunek 2. Udział osób w wieku od 0 do 18 lat w strukturze populacji Polski – prognoza na 2040 rok (w %)

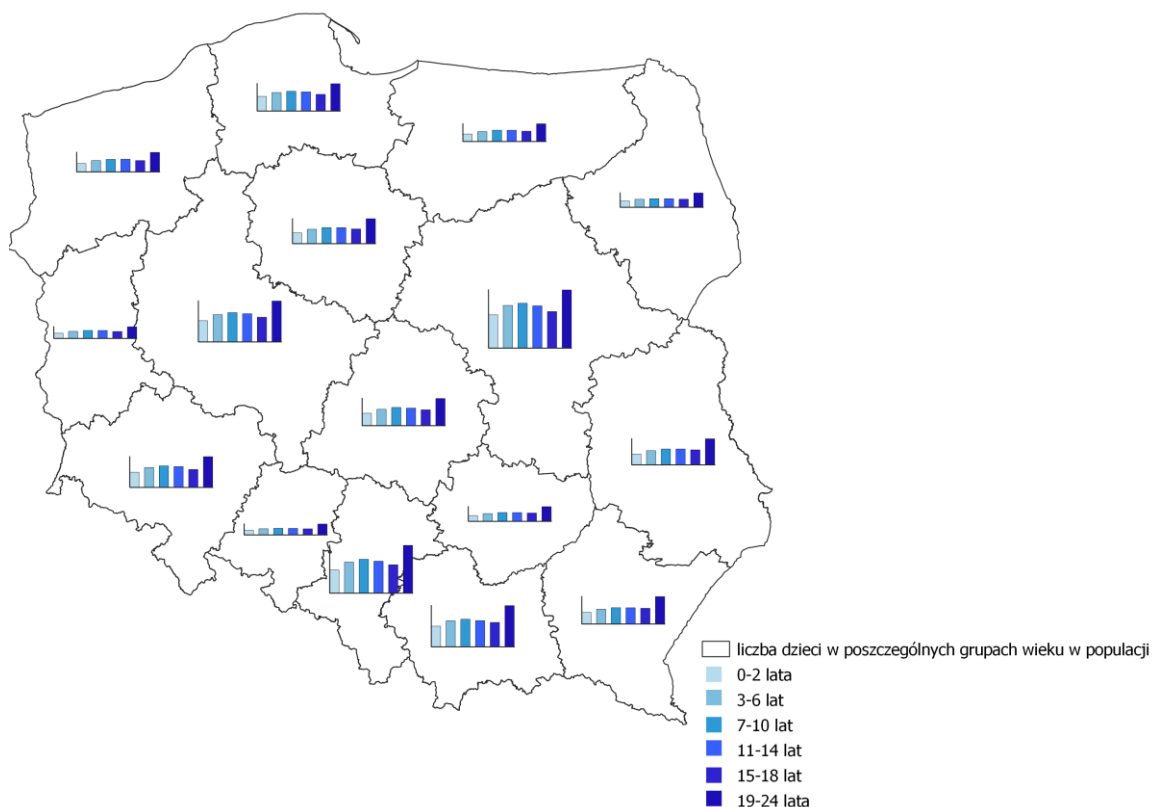
Źródło: opracowanie własne na podstawie danych BDL GUS.

W kolejnych dwudziestu latach należy spodziewać się dalszego spadku liczby ludności regionów i miast efektem, którego będzie depopulacja, starzenie się ludności, a w konsekwencji m.in. spadek potencjału ekonomicznego, konsumpcyjnego, a także inwestycji prywatnych (Szukalski, 2019). W najmniej korzystnej sytuacji z uwagi na udział najmłodszej grupy ludności (0-18 lat) znajdować się będzie województwo opolskie (13,15%), świętokrzyskie (14,04%), podlaskie (14,6%) i lubelskie (14,8%). W najlepszym położeniu, z uwagi na udział dzieci i młodzieży w wieku od 0 do 18 lat, znajdować się będzie w 2040 roku województwo pomorskie (17,5%) i wielkopolskie (17,8%), choć nadal będą to udziały niższe o co najmniej 3 pp. od tych notowanych obecnie. Należy w tym miejscu zaznaczyć, iż prognozy nie uwzględniają wielu czynników mających wpływ na liczbę ludności kraju, a sama liczba ludności prezentowana przez GUS jest przeszacowana o ok. 2 mln osób zamieszkujących poza granicami Polski (Szukalski 2019).

Przyczyną obniżania się udziału liczby dzieci i młodzieży w populacji kraju są przemiany w procesach demograficznych, migracje, a także głęboka depresja urodzeniowa jaka miała miejsce w latach '90 ubiegłego stulecia. Czynniki te mają bezpośredni wpływ na zróżnicowanie struktury wewnętrznej omawianej grupy. W 2019 roku najbardziej liczną grupę wśród osób do 18 roku życia stanowiły dzieci w wieku od 7 do 10 lat – łącznie było ich 1 mln 636 tys. Należy w tym miejscu zaznaczyć, iż grupy wieku wyróżnione na potrzeby prezentowanej ekspertyzy odbiegają nieznacznie od ogólnie stosowanych. Za ich specyficzną konstrukcją przemawiała konieczność dostosowania ich do uwarunkowań legislacyjnych. Szczególnie istotne okazały się tu przepisy dotyczące pieczy zastępczej zawarte w ustawie z dnia 9 czerwca 2011 r. o wspieraniu rodziny i systemie pieczy zastępczej (Dz. U. z 2020 r. poz. 821). Zawiera ona bowiem wyraźne granice wiekowe dotyczące możliwości umieszczenia dzieci w poszczególnych formach pieczy zastępczej w tym zwłaszcza instytucjonalnej². Mając więc na uwadze zarówno przepisy dotyczące pieczy zastępczej jak i inne unormowania prawne związane z dostarczaniem usług społecznych grupie dzieci i młodzieży, zdecydowano się wyróżnić łącznie 6 grup wiekowych, wśród których znalazła się również młodzież w wieku od 19 do 24 lat (rys. nr 3).

² Ustawa przewiduje m.in. ograniczenie od 1 stycznia 2020 roku możliwości umieszczenia dzieci poniżej 10 roku życia w placówkach opiekuńczo-wychowawczych.

Rysunek 3. Stan i struktura dzieci i młodzieży według wieku i miejsca zamieszkania w 2019 roku

	0-2 lat	3-6 lat	7-10 lat	11-14 lat	15-18 lat	19-24 lat
POLSKA	1 159 025	1 507 459	1 635 657	1 585 946	1 426 530	2 404 859
DOLNOŚLĄSKIE	82 893	108 815	117 684	113 825	98 225	167 679
KUJAWSKO-POMORSKIE	59 460	78 711	87 996	87 824	80 172	136 194
LUBELSKIE	59 261	77 623	86 699	86 696	81 847	142 427
LUBUSKIE	28 563	38 948	43 714	43 529	37 787	63 764
ŁÓDZKIE	67 619	89 592	99 464	95 814	86 627	148 190
MAŁOPOLSKIE	113 217	142 517	151 037	143 434	133 276	224 932
MAZOWIECKIE	182 007	233 328	245 097	231 236	199 651	317 753
OPOLSKIE	25 962	33 884	36 497	35 844	33 488	59 654
PODKARPACKIE	63 775	81 143	89 051	88 719	85 757	149 679
PODLASKIE	34 965	43 818	47 086	46 883	44 527	78 411
POMORSKIE	80 090	101 376	107 970	104 769	91 338	149 136
ŚLĄSKIE	127 276	170 065	185 004	174 749	155 222	260 978
ŚWIĘTOKRZYSKIE	31 481	42 365	48 182	47 799	45 551	80 082
WARMIŃSKO-MAZURSKIE	40 643	54 119	61 696	61 457	56 306	96 367
WIELKOPOLSKIE	115 865	149 036	160 049	153 768	134 845	223 200
ZACHODNIOPOMORSKIE	45 948	62 119	68 431	69 600	61 911	106 413

Źródło: opracowanie własne na podstawie danych BDL GUS.

Jak już wspomniano powyżej, łączna liczba najmłodszych mieszkańców Polski systematycznie spada. W 2019 roku w Polsce mieszkało 9 mln 719 tys. osób w wieku od 0 do 24 lat. Nie wszystkie wyróżnione powyżej grupy wiekowe można w sposób uprawniony porównywać. Z uwagi na znacznie większą liczbę roczników w grupie od 19 do 24 lat, należy ją rozpatrywać oddzielnie. Warto jednakże zauważyć, iż ta najstarsza z analizowanych grup wiekowych stanowi bisko $\frac{1}{4}$ całej wyróżnionej grupy dzieci i młodzieży w wieku od 0 do 24 lat. Pozostałe

wyróżnione grupy w większości mają równoliczne przedziały (za wyjątkiem grupy dzieci w wieku od 0 do 2 lat grupującej 3 a nie 4 roczniki). Porównując sytuację poszczególnych województw pod względem dominacji poszczególnych grup wiekowych, można zauważyć ich największe udziały najmłodszych grup odnotowuje się w województwie mazowieckim. Charakteryzuje się ono największymi udziałami kategorii wiekowych od 0 do 2 lat (12,9%), 3-6 lat (16,9%) oraz 7-10 lat (17,4%). Najmniej liczną grupę dzieci w wieku od 0 do 2 lat odnotowano w województwie warmińsko-mazurskim – 11% i jest ona niższa o blisko 2 pp. od najwyższej odnotowanej w województwie mazowieckim. W grupie dzieci w wieku przedszkolnym (3-6 lat) najniższy udział odnotowano w województwie świętokrzyskim (14,3%), natomiast w grupie od 7 do 10 lat najniższe wskazania odnotowano w województwie podlaskim (15,9%). Najwyższe udziały starszych grup wiekowych odnotowano w województwach z obszaru zachodniej Polski – lubuskim (11-14 lat – 17%) i zachodniopomorskim (11-14 lat – 16,8%). W grupie osób w wieku od 15 do 18 lat najwyższe udziały odnotowano w województwie świętokrzyskim (15,4%) i podkarpackim (15,4%).

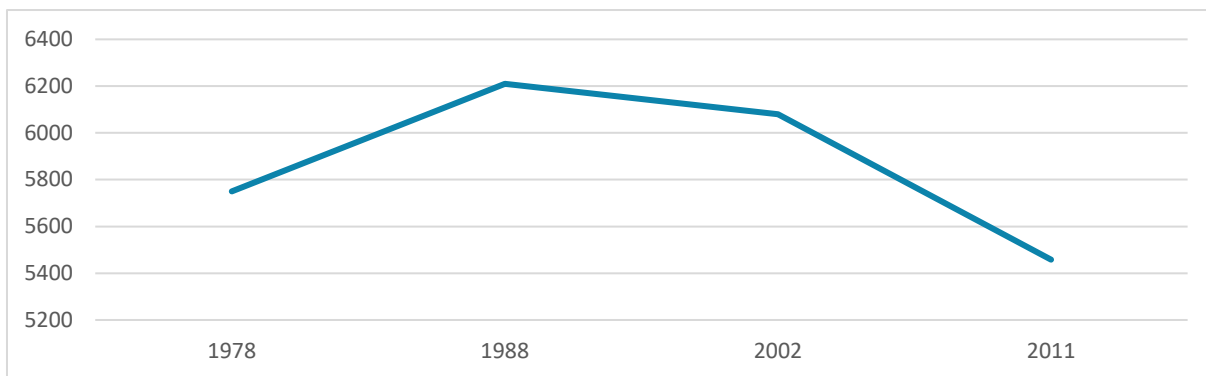
Podsumowując można stwierdzić, iż najmłodsze w sensie demograficznym są województwa: pomorskie, wielkopolskie, mazowieckie i małopolskie, zaś najstarsze - opolskie, świętokrzyskie oraz łódzkie.

Dzieci wychowujące się w rodzinach i poza nimi

Wśród wszystkich 8 mln 131 tys. rodzin odnotowanych w Narodowym Spisie Powszechnym (NSP) w 2011 roku 67,1% stanowiły rodziny z dziećmi w wieku od 0 do 24 lat na utrzymaniu³. Od 1988 roku, kiedy to odnotowano największą liczbę rodzin z dziećmi na utrzymaniu, ich liczba sukcesywnie maleje. Największy spadek widoczny jest pomiędzy rokiem 2002 a 2011, kiedy to liczba rodzin z dziećmi poniżej 25 roku życia na utrzymaniu zmniejszyła się aż o 10%.

Wykres 2. Rodziny z dziećmi w wieku od 0 do 24 lat na utrzymaniu w tys.

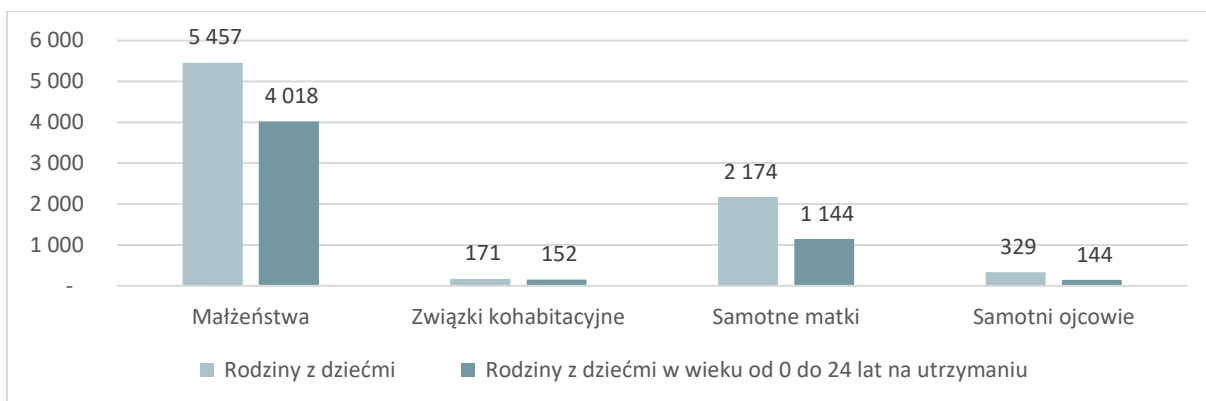
³ Pierwszy spis powszechny wyodrębniający spośród rodzin z dziećmi także te, w których dzieci w wieku poniżej 25 lat pozostają na utrzymaniu rodziców odbył się w 1978 roku. Warto jednocześnie zauważyć, iż wraz z kolejnymi spisami zmieniały się definicje i kryteria dotyczące typów rodzin. Do 1995 roku funkcjonowały w spisach cztery typy rodzin – małżeństwo bez dzieci, małżeństwo z dziećmi, matka z dziećmi oraz ojciec z dziećmi. Katalog ten został rozszerzony w 2002 roku, kiedy to zwiększono liczbę typów rodzin, uzupełniając je o związki kohabitacyjne z dziećmi i bez dzieci.

Źródło: opracowanie własne na podstawie danych GUS pochodzących z NSP z lat 1978 - 2011.

Pomiędzy spisem z 2002 roku a tym przeprowadzonym w 2011 uwidoczniły się również zmiany w strukturze rodzin – wzrosła liczba związków nieformalnych oraz samotnych rodziców, natomiast obniżeniu uległ odsetek rodzin wielodzietnych (GUS, 2019). Chociaż w stosunku do 2002 odnotowano spadek liczby małżeństw z dziećmi na utrzymaniu (w 2002 roku było ich 4 mln 855 tys., a w 2011 liczba ta obniżyła się do 4 mln 018 tys. rodzin) to nadal stanowiły one dominujący typ rodziny z dziećmi na utrzymaniu.

Wykres 3. Rodziny z dziećmi wg typu w 2011 roku (w tys.)

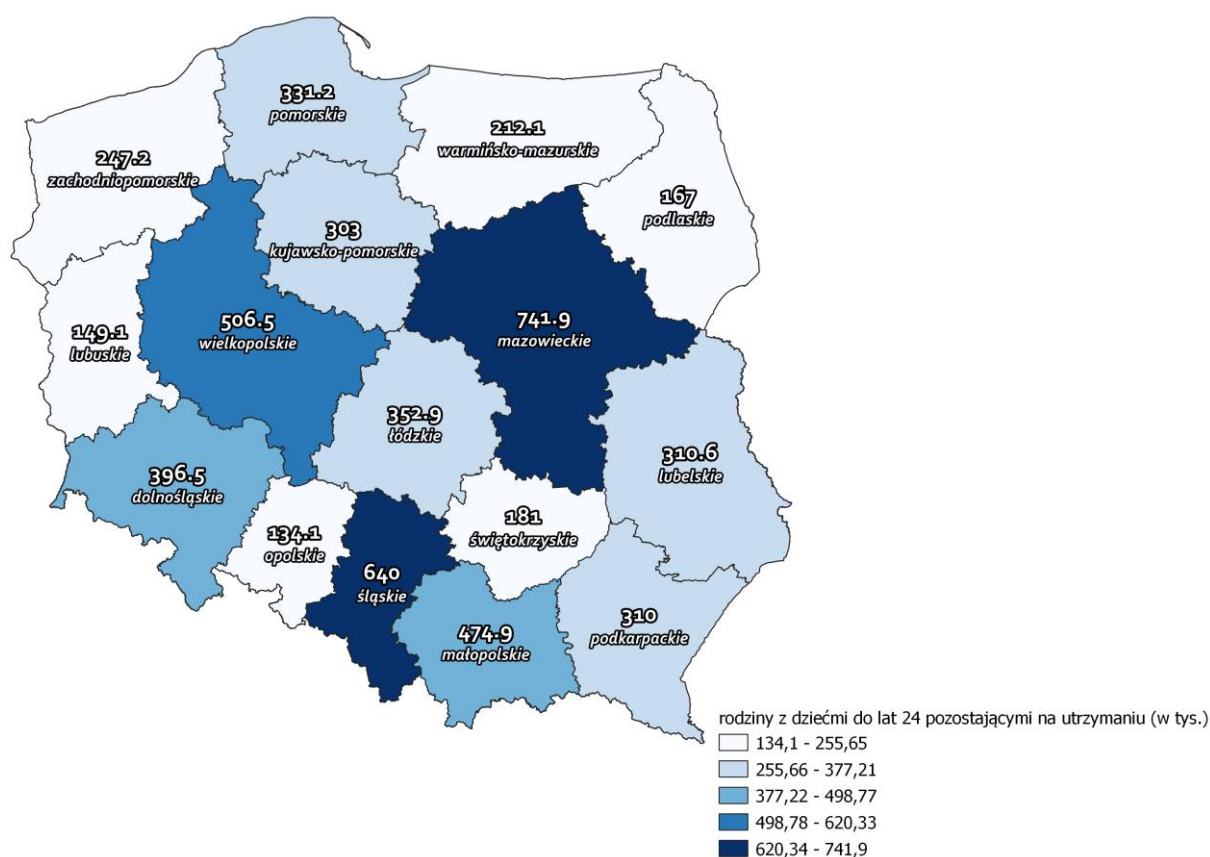

Źródło: opracowanie własne na podstawie danych GUS pochodzących z NSP 2011.

Wyniki NSP 2011 wskazują w strukturze rodzin posiadających dzieci w wieku 0–24 lata na utrzymaniu na dominację rodzin z 1 dzieckiem (ponad 53%). Kolejne pod względem liczebności były rodziny z 2 dziećmi – ponad 35%, rodziny z 3 dziećmi – blisko 9%, natomiast tylko niespełna 3% stanowiły rodziny z czwórką bądź większą liczbą dzieci (GUS, 2019).

Analiza zróżnicowań przestrzennych w liczbie rodzin z dziećmi do 24 roku życia na utrzymaniu wskazała, że spośród wszystkich 5 mln 458 tys. rodzin najczęściej pochodzi z województwa mazowieckiego (741,9 tys.) oraz śląskiego (640 tys.), natomiast najmniejszą liczbą rodzin charakteryzowały się województwa: opolskie (134,1 tys.), lubuskie (149,1 tys.) oraz podlaskie (167 tys.).

Rysunek 4. Liczba rodzin z dziećmi do 24 lat (w tys.) pozostającymi na utrzymaniu w 2011 roku.

Źródło: opracowanie własne na podstawie danych GUS pochodzących z NSP 2011 roku.

Podsumowując dane pochodzące z Narodowego Spisu Powszechnego z 2011 roku, można stwierdzić, iż większość dzieci i młodzieży w Polsce wychowuje się w rodzinach. Niestety nie dotyczy to wszystkich dzieci. Liczba mieszkańców Polski w wieku od 0 do 24 lat wychowujących się poza rodziną biologiczną waha się w zależności od przyjętych założeń i kryteriów od 72,5 tys. do 85,1 tys. osób. Różnice w szacowaniu liczby dzieci przebywającej poza rodziną biologiczną wynikają z silosowego charakteru organizacji wsparcia opiekuńczo-wychowawczego dostępnego w kraju. Dzieci i młodzież pozostają pod opieką nie tylko pieczy zastępczej, ale również znajdują się w instytucjach podległych takim systemom jak edukacja, pomoc społeczna czy ochrona zdrowia. Łącznie w 2019 roku w rodzinnej i instytucjonalnej pieczy zastępczej, a także w domach pomocy społecznej, zakładach opiekuńczo-leczniczych i pielęgnacyjno-opiekuńczych, oddziałach medycyny paliatywnej i hospicjach stacjonarnych, a także młodzieżowych ośrodkach wychowawczych oraz młodzieżowych ośrodkach socjoterapii znajdowało się 85 147 dzieci i młodzieży w wieku od 0 do 24 lat. Oznacza to, iż udział dzieci i młodzieży wychowującej się poza rodziną biologiczną wynosił w 2019 roku 0,88% wszystkich dzieci i młodzieży w wieku od 0 do 24 lat.

Wykluczenie dzieci i młodzieży

Wykluczenie społeczne to pojęcie stosunkowo młode, które od momentu powstania (w latach '60 XX wieku) i upowszechnienia (w latach '70 XX wieku) w dość szybkim tempie znalazło się w centrum zainteresowania nie tylko badaczy, ale i polityków. W Polsce w latach 90 XX wieku dostrzeżono skalę problemów związanych z marginalizacją i wykluczeniem społecznym, w tym dzieci i młodzieży. Pierwsze badania prowadzone przez prof. Wielisławę Warzywodę-Kruszyńską nad enklawami biedy w Łodzi zwróciły powszechną uwagę na zjawisko juwenalizacji biedy (tzn. nadreprezentacji dzieci wśród osób doświadczających biedy). Wówczas (badania prowadzone były w latach 1996-1997) stopa biedy wśród łódzkich dzieci dwukrotnie przekraczała stopę biedy dorosłych (Warzywoda-Kruszyńska W. 1999). Zainteresowanie tą problematyką było jednak marginalne. Badania nad wykluczeniem społecznym dotyczyły w większości całej populacji, w ramach której nie poświęcano dużej uwagi najmłodszym członkom społeczeństwa. Nie dostrzegano też początkowo szczególnej wagi zagrożeń jakie niesie za sobą wykluczenie w najmłodszym wieku. Obecnie wiedza na temat transmisji biedy i wykluczenia społecznego jest bardziej powszechna. Wyniki analiz i badań wskazują na negatywne konsekwencje marginalizacji społecznej w dzieciństwie przejawiające się w poznawczym, fizycznym i emocjonalnym ograniczeniu potencjału rozwojowego, znacząco wpływającym na dorosłe życie.

Wykluczenie społeczne rozpatrywane jest w różnych aspektach, w tym zwłaszcza w kategorii warunków życia, charakterystyki i atrybutów osób wykluczonych. Badania nad tą problematyką, choć dość liczne, nie zawsze dostarczają wiedzy na temat tego zjawiska w poszczególnych grupach społecznych. Szczególni cenna jest więc wiedza jakiej dostarczają badania prowadzone w Unii Europejskiej przez Eurostat.

Unia Europejska dostrzegając wagę problemu, dość szybko włączyła przeciwdziałanie ubóstwu i wykluczeniu społecznemu do głównych celów swej polityki. Zobowiązała równocześnie Eurostat do badania skali zagrożenia biedą i wykluczeniem społecznym za pomocą wskaźnika AROPE, czyniąc go jednocześnie jednym z podstawowych wskaźników Strategii Europa 2020. Dzięki prowadzonym systematycznie europejskim badaniom dochodów i warunków życia (EU-SILC) możliwe stało się bieżące monitorowanie przedmiotowego zjawiska. **Wskaźnik AROPE**, którego wartość obliczana jest na podstawie tego ogólnoeuropejskiego panelowego badania, umożliwia również określenie skali zagrożenia wykluczenia społecznego w Polsce. Został on zdefiniowany jako udział ludności zagrożonej ubóstwem i wykluczeniem społecznym, a do jego pomiaru zastosowano trzy wskaźniki szczególne:

1. **Wskaźnik zagrożenia ubóstwem** - udział w populacji ogółem ludności zagrożonej ubóstwem, tj. osiągającej dochody niższe niż 60% mediany ekwiwalentnych⁴ dochodów netto (po transferach socjalnych) w danym kraju. Tak zdefiniowany wskaźnik sprawia, iż w krajach zamożniejszych próg biedy będzie wyższy niż w krajach mniej zamożnych.

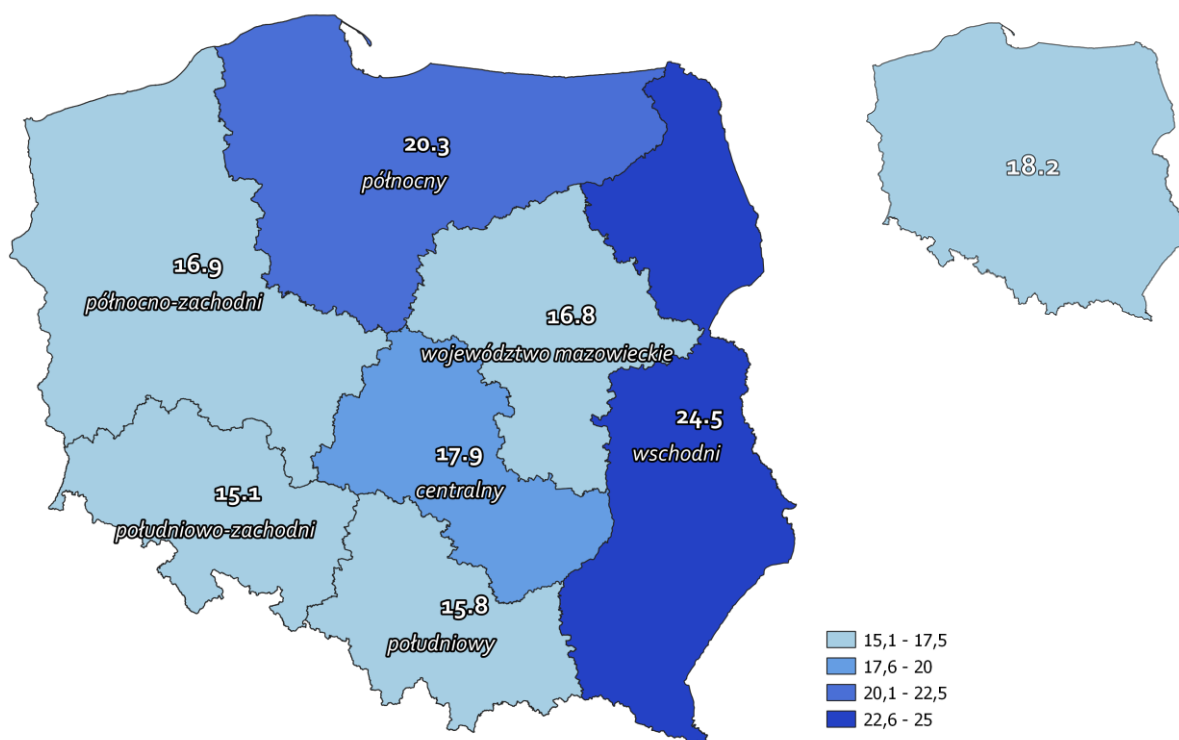
⁴ Dochód ekwiwalentny (a nie w przeliczeniu na 1 osobę), umożliwia porównanie ze sobą gospodarstw domowych o różnym składzie demograficznym. Wykorzystywana jest do tego celu zmodyfikowana skala ekwiwalentności OECD, liczona w następujący sposób: 1 - jako przelicznik dla pierwszej osoby dorosłej w gospodarstwie (osoby w wieku 14 lat i więcej), 0,5 dla każdego następnego dorosłego członka gospodarstwa domowego oraz 0,3 dla każdej osoby w wieku poniżej 14 lat

Jednocześnie w przypadku wzrostu średnich zarobków w danym kraju podwyższeniu ulegnie również próg biedy. Niestety wskaźnik nie uwzględnia wewnętrznych różnicowań terytorialnych, a także nierównomiernego rozkładu dochodów pomiędzy poszczególnych członków gospodarstwa domowego (może to mieć wpływ na określanie skali wykluczenia dzieci i młodzieży).

2. **Wskaźnik dotyczący gospodarstw o małej intensywności pracy** - udział w populacji 0-59 lat ludności o niskim zatrudnieniu, tj. osób żyjących w gospodarstwach domowych, w których osoby w wieku produkcyjnym przepracowały w danym roku mniej niż 20% swojego łącznego potencjału pracy.
3. **Wskaźnik dotyczący pogłębionej deprivacji materialnej** - udział w populacji ogółem ludności doświadczającej głębokiej deprivacji materialnej, przejawiającej się ograniczeniem warunków życia, spowodowanym brakiem środków oraz niemożnością zaspokojenia niektórych potrzeb jakie w normalnych warunkach wskazują na godny poziom życia w danym kraju. W tym podwskaźniku wyróżniono dziewięć szczególnych potrzeb, a niezaspokojenie przynajmniej czterech z nich (z uwagi na brak środków) oznacza głęboką deprivację materialną. Wyróżnione potrzeby to 1) terminowe opłacenie czynszu, kredytu hipotecznego lub mediów; 2) zapewnienie odpowiedniego ogrzewania domu; 3) możliwość pokrycia nieprzewidzianych wydatków; 4) regularne jedzenie mięsa, ryb lub białka; 5) wyjazd na tygodniowe wakacje raz w roku; 6) posiadanie pralki; 7) posiadanie telewizora kolorowego; 8) posiadanie samochodu; 9) posiadanie telefonu (także komórkowego).

Jak wspomniano powyżej zarówno główny wskaźnik (ang. at risk of poverty or social exclusion rate - AROPE) monitorujący zjawisko ubóstwa i wykluczenia społecznego, jak i wchodzące w jego skład trzy podwskaźniki obliczane są na podstawie *Europejskiego badania dochodów i warunków życia ludności* EU-SILC. Zgodnie z jego metodologią zagrożona ubóstwem lub wykluczeniem społecznym będzie osoba, która mieszka w gospodarstwie domowym doświadczającym przynajmniej jednej z trzech form zagrożenia: ubóstwa relatywnego, bardzo niskiej intensywności pracy lub pogłębionej deprivacji materialnej. Każda osoba liczona jest tylko raz, niezależnie od liczby doświadczanych form ubóstwa czy wykluczenia. Dzięki zastosowaniu jednolitej metodologii możliwe stały się porównania pomiędzy wszystkimi państwami członkowskimi. Udostępniane przez Eurostat dane pozwalają na analizę skali zagrożenia biedą i wykluczeniem społecznym w różnych wymiarach, w tym również w wymiarze przestrzennym - dla Polski możliwa jest analiza na poziomie makroregionów, ale tylko dla populacji ogółem.

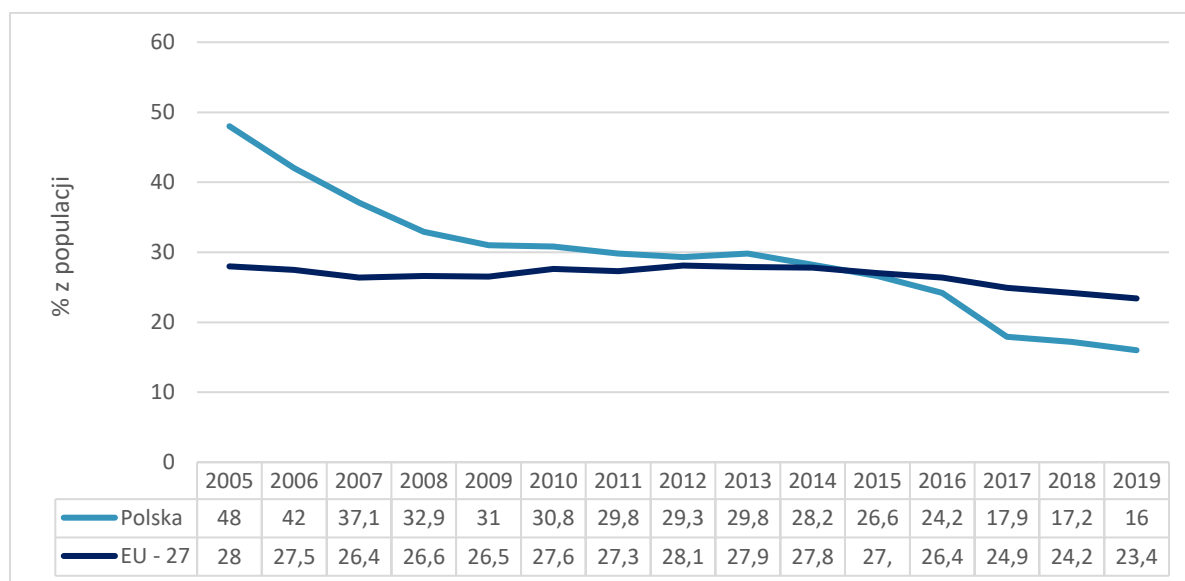
Rysunek 5. Odsetek ludności Polski zagrożonej biedą i wykluczeniem społecznym w 2019 roku.

Źródło: opracowanie własne na podstawie danych Eurostat, online data code: ILC_PEPS01 https://ec.europa.eu/eurostat/databrowser/view/ilc_peps11/default/table?lang=en (dostęp: 22.12.2020)

W Polsce największy odsetek osób zagrożonych biedą i wykluczeniem społecznym odnotowano w 2019 roku w makroregionie wschodnim. Jest to wynik wyższy o 6 pp. od średniej dla kraju i aż o 8 pp. przewyższający najniższą wartość wskaźnika jaką odnotowano w makroregionie południowo-zachodnim. Stosunkowo wysoki poziom wartości wskaźnika odnotowano w makroregionie północnym, w którym co piąty mieszkaniec zagrożony jest biedą i wykluczeniem społecznym. Nieco mniejsze wartości wskaźnika AROPE odnotowano w przypadku makroregionu centralnego (17,9%), a także północno-zachodniego (16,9%) i województwa mazowieckiego (16,8%). Najmniejsze zagrożenie ubóstwem i wykluczeniem społecznym odnotowano w makroregionie południowym (15,8%) i południowo-zachodnim (15,1%). Dane prezentowane przez Eurostat nie pozwalają niestety na bardziej szczegółową analizę zróżnicowań terytorialnych, natomiast umożliwiają oszacowanie skali zagrożenia biedą i wykluczeniem wśród dzieci i młodzieży, zgodnie z wyróżnionymi kategoriami wiekowymi – 0-17 lat (0-5; 6-11; 12-17) oraz 18-24 lata.

Wykres 4. Odsetek ludności w wieku od 0 do 17 lat zagrożonej ubóstwem i wykluczeniem społecznym w Polsce na tle Unii Europejskiej w latach 2005-2019.

Źródło: opracowanie własne na podstawie danych Eurostat, online data code: ILC_PEPS01 <https://appsso.eurostat.ec.europa.eu/nui/submitViewTableAction.do> (dostęp: 22.12.2020)

Od przystąpienia Polski do Unii Europejskiej obserwujemy znaczną poprawę warunków i jakości życia, której towarzyszy sukcesywny spadek skali zagrożenia ubóstwem i wykluczeniem społecznym wśród dzieci i młodzieży. Biorąc pod uwagę tylko ostatnich dziesięciu lat zauważyć można, że w Polsce odnotowano spadek zagrożenia biedą i wykluczeniem społecznym wśród dzieci i młodzieży w wieku od 0 do 17 lat o blisko połowę. W 2010 roku wartość wskaźnika AROPE dla tej grupy wiekowej (0-17 lat) wyniosła 30,8 %, podczas gdy w roku 2019 było to już tylko 16% ludności z tej kategorii wiekowej. Jest to istotna zmiana, zwłaszcza jeśli weźmiemy pod uwagę fakt, iż Polska w początkowym okresie swojego członkostwa w Unii Europejskiej odnotowywała wartość wskaźnika AROPE o 20 pp. wyższą niż średnia liczona dla wszystkich krajów członkowskich. Warto również podkreślić, iż w 2005 roku niemal co drugie polskie dziecko żyło w warunkach biedy lub wykluczenia społecznego, a wartość wskaźnika AROPE dla Polski była najwyższa w całej Unii Europejskiej. Po spektakularnym spadku wartości wskaźnika w pierwszych latach członkostwa w Unii, nastąpiła stagnacja pokrywająca się z okresem kryzysu gospodarczego 2007-2013 roku, po którym wartość wskaźnika ponownie zaczęła się obniżać, aby w roku 2015 osiągnąć po raz pierwszy wartość niższą niż średnia dla wszystkich krajów UE. W 2017 roku odnotowano kolejny znaczny spadek liczby dzieci i młodzieży zagrożonej ubóstwem i wykluczeniem społecznym (o 6 pp.) wynikający najprawdopodobniej z wprowadzenia świadczenia wychowawczego 500+. Chodź obecny poziom wartości wskaźnika AROPE (16%) należy uznać za spektakularny sukces Polski w walce z biedą i wykluczeniem społecznym dzieci i młodzieży, to nie można zapominać, iż wynik ten po ekstrapolacji na całą omawianą populację wykaże, iż nadal blisko 1 112 tys. dzieci w wieku od 0-17 lat jest zagrożonych ubóstwem i wykluczeniem społecznym.

Ponadto grupa ta nie jest jednorodna i zaobserwować można jej znaczne zróżnicowanie wewnętrzne.

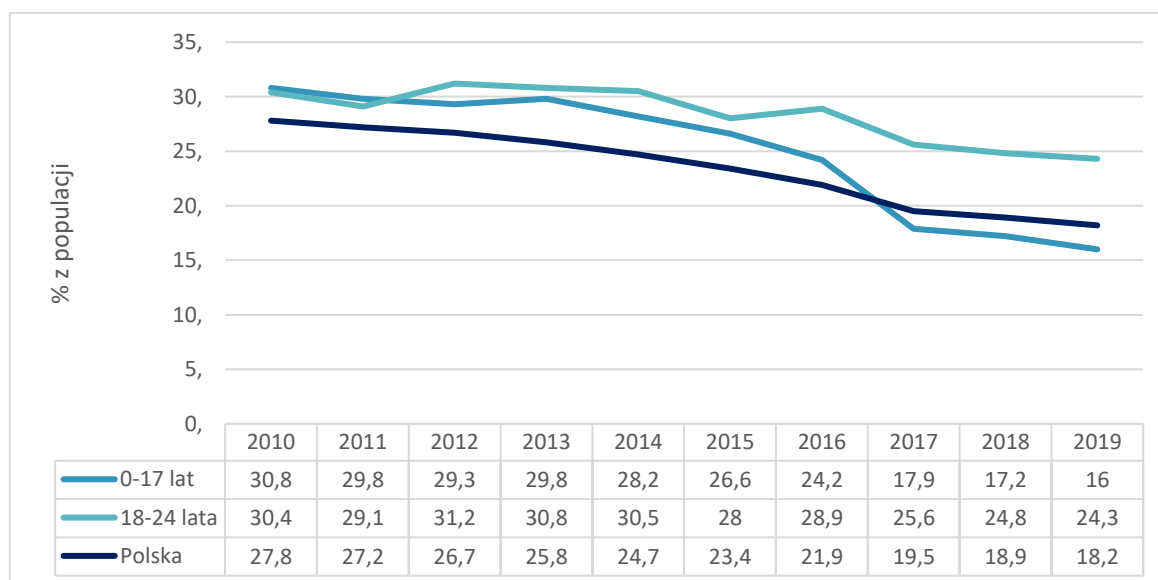
Tabela 1. Odsetek ludności w wieku od 0 do 17 lat zagrożonej ubóstwem i wykluczeniem społecznym w Polsce w wyróżnionych kategoriach wiekowych w latach 2010-2019

	2010	2011	2012	2013	2014	2015	2016	2017	2018	2019
0-5 lat	28,6	26,8	25,6	27,1	25	22,8	20,3	14,6	13,6	14,7
6-11 lat	29,7	28,1	29,2	28,7	26,3	24,5	24,2	16,4	16	14,4
12-17 lat	33,7	34,3	33,5	33,9	33,8	33,5	29,3	23,6	23,1	19,6

Źródło: opracowanie własne na podstawie danych Eurostat, online data code: ILC_PEPS01 <https://appsso.eurostat.ec.europa.eu/nui/submitViewTableAction.do> (dostęp: 22.12.2020)

Analiza danych dla trzech wyróżnionych grup wiekowych wykazała, że choć wszystkie charakteryzował spadek wartości wskaźnika zagrożenia ubóstwem i wykluczeniem społecznym w ciągu ostatnich dziesięciu lat, to był on tym większy (do 2018 roku), im młodsza grupa wiekowa. W 2019 roku grupy dzieci w wieku od 0 do 5 lat oraz dzieci w wieku od 6 do 11 lat odznaczały się zbliżoną wartością wskaźnika zagrożenia biedą i wykluczeniem społecznym (odpowiednio 14,7% i 14,4%), natomiast wśród adolescentów wartość wskaźnika była wyższa o 5 pp. Jeszcze większe różnice można zaobserwować analizując wartości tego wskaźnika w najstarszej grupie wiekowej, tj. wśród młodzieży w wieku od 18 do 24 lat.

Wykres 5. Odsetek dzieci i młodzieży zagrożonych biedą i wykluczeniem społecznym w wieku 0-17 lat i 18-24 lata na tle średniej dla Polski w latach 2010-2019.

Źródło: opracowanie własne na podstawie danych Eurostat, online data code: ILC_PEPS01 <https://appsso.eurostat.ec.europa.eu/nui/submitViewTableAction.do> (dostęp: 22.12.2020)

Znacznemu spadkowi liczby dzieci i młodzieży w wieku od 0 do 17 lat zagrożonej ubóstwem i wykluczeniem społecznym nie towarzyszyła równie spektakularna poprawa sytuacji młodzieży w wieku od 18 do 24 lat. Wprawdzie w ciągu ostatnich dziesięciu lat wskaźnik zagrożenia ubóstwem i wykluczeniem obniżył się o blisko 6 pp., ale był to spadek niewspółmierny do tego, jaki odnotowano w przypadku młodszej wyróżnionej grupy wiekowej. Blisko ¼ młodzieży między 18 a 24 rokiem życia doświadcza ubóstwa i wykluczenia społecznego, co w odniesieniu do omawianej populacji młodzieży oznacza, że ponad 673 tysiące osób w wieku od 18 do 24 lat jest zagrożonych ubóstwem i wykluczeniem społecznym. W przypadku tej grupy wartość wskaźnika jest jednocześnie znacznie wyższa niż średnia dla całej populacji Polski wynoszącej (w 2019 roku) 18,2%.

Podsumowując należy zauważyć, że choć sytuacja w Polsce pod względem zagrożenia ubóstwem i wykluczeniem społecznym dzieci i młodzieży w ciągu ostatnich 15 latach uległa znacznej poprawie, to szacować można, iż łącznie 1 785 tys. dzieci i młodzieży w wieku od 0 do 24 lat nadal zagrożona jest ubóstwem i wykluczeniem społecznym.

Wsparcie rodzin

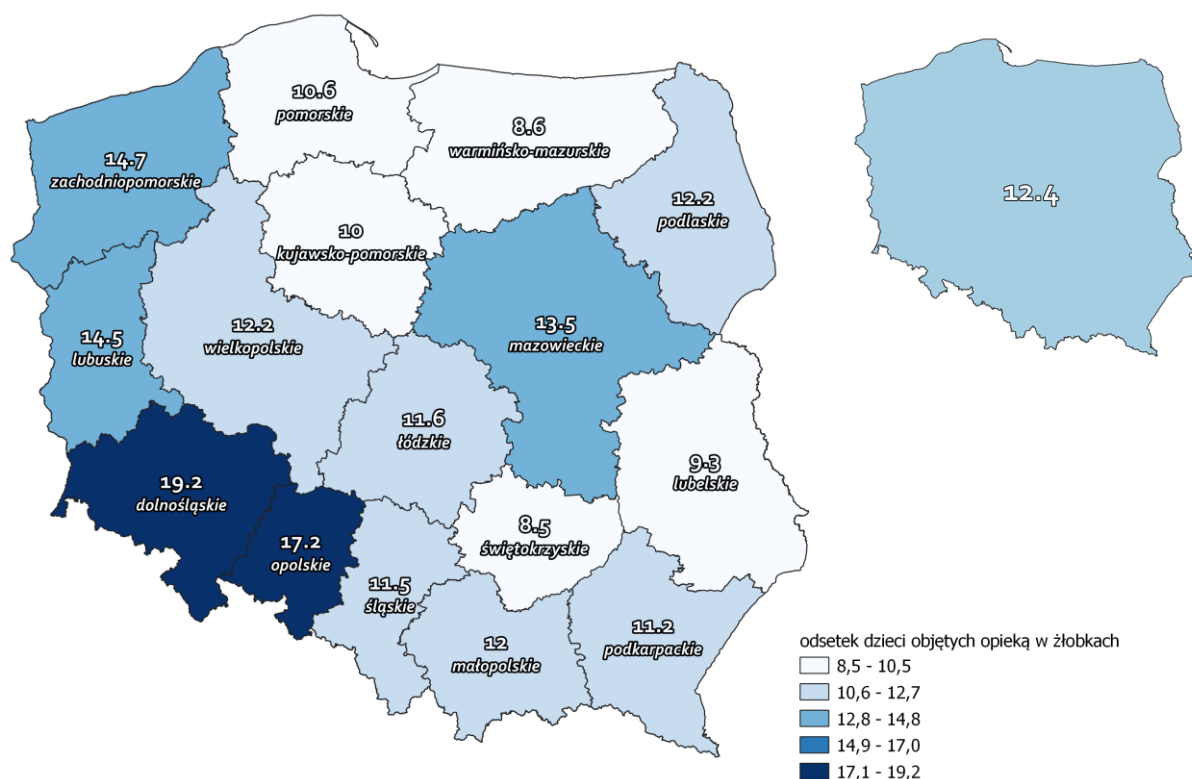
Odpowiedzią na problemy związane z biedą i wykluczeniem społecznym, przystosowaniem czy też trudnościami natury rozwojowej powinna być świadomie prowadzona polityka, zakładająca dostarczanie wysokiej jakości usług społecznych dostępnych dzieciom i ich rodzinom w środowisku lokalnym. Modelowy system wsparcia zakłada pomoc rodzinie na różnych etapach jej funkcjonowania, zarówno z uwagi na cykl i potrzeby rodziny, jak i problemy z jakimi się spotyka. Pierwszy poziom wsparcia obejmuje zarówno pomoc w opiece i wychowaniu dzieci jak i profilaktykę m.in. w postaci wczesnego wykrywania problemów w tym, związanych z zagrożeniem wykluczeniem społecznym. Na drugim poziomie znajduje się wsparcie środowiskowe w postaci programów psychoprofilaktycznych, placówek wsparcia dziennego lub innych usług i ośrodków pracujących z dzieckiem i rodziną w ich środowisku. Dopiero poziom trzeci obejmuje rozwiązania instytucjonalne takie jak rodzinna piecza zastępcza, a czwarty zakłada wsparcie w postaci instytucjonalnej opieki całkowitej o charakterze opiekuńczym i resocjalizacyjnym oferowane adolescentom (co do zasady uruchamiany w ostateczności). Logika tego modelu zakłada udzielanie wsparcia odpowiednio do zaistniałych potrzeb i problemów, przy czym dobieranie odpowiednich instrumentów następować powinno stopniowo i zakładać posługiwanie się narzędziami poziomu wyższego tylko wówczas, jeśli wykorzystano instrumenty wsparcia poziomu wcześniejszego. Polityka Unii Europejskiej zmierza do całkowitej eliminacji instytucji poziomu czwartego w ich klasycznym rozumieniu tj. sprawowania długoterminowej instytucjonalnej opieki zastępczej. Cel ten powinien zostać osiągnięty poprzez rozwój rodzinnej pieczy zastępczej oraz, co jest szczególnie podkreślane, poprzez wzmacnianie usług środowiskowych świadczonych na rzecz dzieci i rodzin (Ogólnoeuropejskie wytyczne... 2012: 71). Warto w tym miejscu zauważyć, iż choć system usług pomocy społecznej jest w Polsce rozbudowany to zarówno ich skala, zasięg, a także jakość nie zawsze odpowiadają potrzebom mieszkańców poszczególnych regionów. Poniżej prezentowany jest przegląd usług świadczonych na rzecz rodziny z poziomu pierwszego i drugiego, umożliwiający ocenę stanu

dostosowania do bieżących potrzeb działań o charakterze opiekuńczym, profilaktycznym oraz wspierającym rodziny w środowisku lokalnym.

Żłobki i przedszkola

Głównymi instytucjami z pierwszego poziomu modelowego systemu wsparcia dzieci i rodzin są żłobki oraz przedszkola. Świadczą one przede wszystkim usługi z zakresu opieki i wychowania, ale jednocześnie pełnią funkcję instytucji wczesnej diagnozy i interwencji w sytuacji, gdy rodzina przeżywa trudności w codziennym funkcjonowaniu, bądź doświadcza kryzysu. Łącznie w 2019 roku w Polsce działało 4,4 tys. żłobków, klubów dziecięcych i oddziałów żłobkowych⁵, które zapewniały 159,9 tys. miejsc opieki dla dzieci poniżej 3 lat. Chodź w ostatnich latach obserwować można wzrost liczby żłobków, oddziałów żłobkowych oraz klubów dziecięcych, to nadal jest ich zdecydowanie mniej niż przedszkoli, a udział dzieci uczęszczających do tego typu placówek (w populacji w wieku od 0 do 2 lat) jest zdecydowanie mniejszy niż udział dzieci uczęszczających do przedszkoli (w populacji w wieku od 3 do 6 lat).

Rysunek 6. Odsetek dzieci objętych wychowaniem żłobkowym w populacji dzieci w wieku od 0 do 3 lat) w 2019 roku.

Źródło: opracowanie własne na podstawie danych BDL GUS.

⁵ Działają na podstawie ustawy z dnia 4 lutego 2011 r. o opiece nad dziećmi w wieku do lat 3 (Dz.U. 2011 Nr 45 poz. 235 z późn. zm.), art. 2, 36-44.

Największy udział dzieci uczęszczających do żłobków bądź oddziałów żłobkowych oraz klubów dziecięcych odnotowano w województwie dolnośląskim (19,2%) oraz opolskim (17,2%). Województwa o najmniejszym odsetku dzieci w wieku od 0 do 2 lat uczęszczających do omawianego typu placówek to: świętokrzyskie (8,5%), warmińsko-mazurskie (8,6%), lubelskie (9,3%), kujawsko-pomorskie (10%) oraz pomorskie (10,6%). Warto zauważyć, iż udział dzieci uczęszczających do żłobków w żadnym z województw nie osiągnął poziomu 20%, a różnica pomiędzy skrajnymi wartościami udziałów wyniosła blisko 11pp. Jednocześnie w 2019 roku odnotowano wzrost liczby placówek opieki nad dziećmi do lat 3 o 15,4% w stosunku do roku poprzedniego. Należy uznać to za znaczący postęp, jednak dostępność tego typu usług, szczególnie na terenach wiejskich, nadal nie jest wystarczająca. W ciągu całego 2019 roku w żłobkach, oddziałach żłobkowych oraz klubach dziecięcych przebywało łącznie 222,2 tys. dzieci (na 159,9 tys. miejsc⁶), w tym 1,3 tys. dzieci niepełnosprawnych. Gminy całkowicie bądź częściowo pokryły koszty pobytu w placówkach 65,5% dzieciom (GUS 2019a).

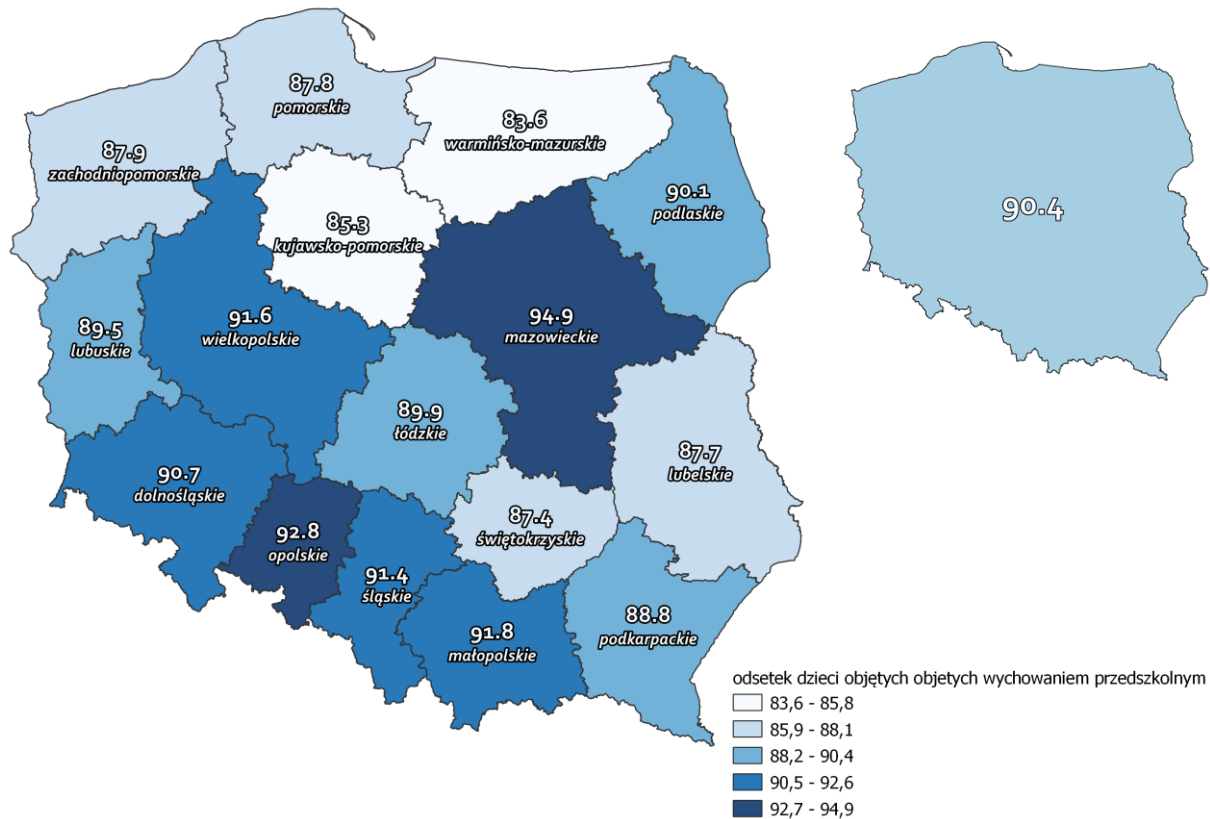
W przypadku przedszkoli⁷, w 2019 roku również zaobserwować można było tendencję wzrostową, jednakże rozwój tej formy opieki nie był tak dynamiczny jak miało to miejsce w przypadku żłobków (i taki być nie mógł z uwagi na znacznie większe upowszechnienie tej formy opieki). W 2019 roku o 0,8%, wzrosła łączna liczba przedszkoli osiągając poziom 22,2 tys. placówek⁸ z blisko 1 mln 106 tysiącami miejsc. Udział dzieci uczęszczających do wszystkich typów przedszkoli w populacji dzieci w wieku od 3 do 6 lat wyniósł w 2019 roku 90,4% i był wyższy od odnotowanego w 2018 roku o blisko 1%.

⁶ Różnica wynika m.in. z dużej rotacji związanej z wiekiem dziecka – rekrutacja do żłobków odbywa się w trybie ciągłym, w przypadku, gdy dziecko ukończy 3 lata i opuści żłobek, miejsce otrzymuje inne dziecko. W żłobku co do zasady mogą przebywać dzieci w wieku od 5 miesięcy do 2 lat. Wyjątkowo, w przypadkach uzasadnionych rozwojem dziecka lub brakiem miejsc w przedszkolach, istnieje możliwość korzystania ze żłobka przez dziecko starsze, jednak przebywać ono może w żłobku nie dłużej niż do ukończenia 4 roku życia.

⁷ Łącznie z oddziałami przedszkolnymi przy szkołach podstawowych, zespołami wychowania przedszkolnego oraz punktami przedszkolnymi (cały okres) oraz przedszkolami specjalnymi.

⁸ Formalnie zarejestrowanych placówek wychowania przedszkolnego było: 12,5 tys. przedszkoli, 7,9 tys. oddziałów przedszkolnych w szkołach podstawowych, 0,1 tys. zespołów wychowania przedszkolnego oraz 1,6 tys. punktów przedszkolnych (GUS 2019b).

Rysunek 7. Odsetek dzieci objętych wychowaniem przedszkolnym w populacji dzieci w wieku przedszkolnym (3-6 lat) w 2019 roku.

Źródło: opracowanie własne na podstawie danych BDL GUS.

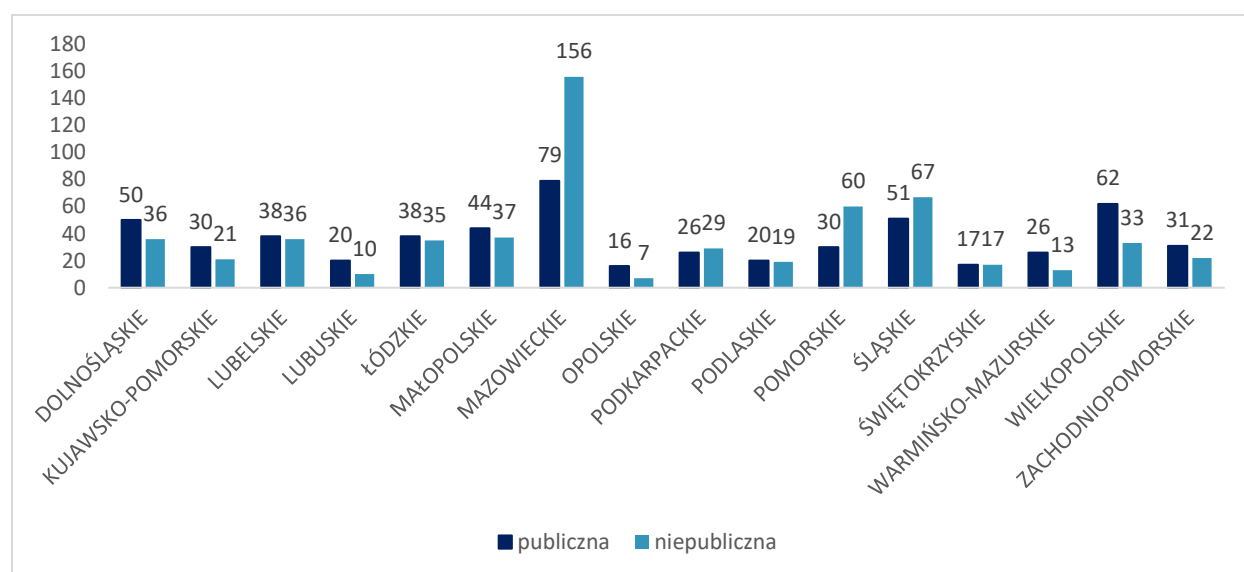
Największy odsetek dzieci korzystających z opieki przedszkolnej odnotowano w województwie mazowieckim, aż 94,9% dzieci w wieku od 3 do 6 lat z terenu tego województwa uczęszczało do przedszkoli. Województwo kujawsko-pomorskie odnotowało najniższy w kraju odsetek dzieci objętych wychowaniem przedszkolnym – 85,3% (ale w stosunku do 2018 udział ten wzrósł o 2% w tym województwie). Łącznie wychowaniem przedszkolnym w 2019 roku objętych zostało 1 mln 362,4 tys. dzieci. Podsumowując należy zauważyć, iż choć wzrost upowszechnienia opieki przedszkolnej jest znaczny to z uwagi na niewystarczającą liczbę miejsc nie wszystkie dzieci mogą korzystać ze świadczonych przez przedszkola usług.

Poradnictwo psychologiczno-pedagogiczne

Instytucjami tworzącymi podstawowy system poradnictwa na poziomie lokalnym są publiczne poradnie psychologiczno-pedagogiczne dla dzieci, młodzieży i ich rodzin, a także publiczne przedszkola, szkoły oraz placówki, które zobowiązane są do udzielania uczęszczającym do nich uczniom i ich rodzicom, a także nauczycielom pomocy psychologiczno-pedagogicznej. Pomoc ta polega na rozpoznawaniu i zaspokajaniu indywidualnych potrzeb rozwojowych i edukacyjnych ucznia oraz rozpoznawaniu indywidualnych możliwości psychofizycznych oraz

czynników środowiskowych wpływających na jego funkcjonowanie. Celem tych działań jest wsparcie potencjału rozwojowego ucznia i stwarzanie warunków do jego aktywnego i pełnego uczestnictwa w życiu zarówno szkoły jak i środowiska społecznego⁹. Publiczne poradnie psychologiczno-pedagogiczne działają na podstawie Prawa oświatowego¹⁰ tworząc podstawowy system poradnictwa na poziomie lokalnym (ich prowadzenie należy do zadań oświatowych powiatów). Stanowią one istotną część systemu wsparcia zarówno dziecka, jak i jego rodziny, gdyż obok wydawania diagnozy, opinii i orzeczeń mają udzielać bezpośredniej pomocy zarówno uczniom jak i ich rodzicom. Zarówno więc poradnie psychologiczno-pedagogiczne jak i pomoc w tym zakresie organizowana w szkołach i przedszkolach skupiać się powinna na wsparciu dziecka i rodziny, aby przeciwdziałać i niwelować m.in. skutki wykluczenia społecznego dzieci i młodzieży. Wprowadzenie oszacowanie skali wsparcia i jego adekwatności do potrzeb wymagałoby pogłębionych badań, jednakże możliwe jest określenie, na podstawie dostępnych publicznych danych, skali oferowanego wsparcia i odniesienie go poglądowo do analizowanych wcześniej danych Eurostatu (dotyczących zagrożenia ubóstwem i wykluczeniem społecznym wśród dzieci i młodzieży). Zgodnie z informacjami zawartymi w Rejestrze placówek oświatowych¹¹ w 2019 roku w Polsce funkcjonowało łącznie 1 176 poradni psychologiczno-pedagogicznych, z czego publicznych było 578, a niepublicznych 598.

Wykres 6. Liczba publicznych i niepublicznych poradni psychologiczno-pedagogicznych w Polsce w 2020 roku

Źródło: opracowanie własne na podstawie danych pochodzących z rejestru placówek oświatowych (rspo.men.gov.pl) data dostępu: 19 grudnia 2020 roku

⁹ §2 Rozporządzenia Ministra Edukacji Narodowej z dnia 9 sierpnia 2017 r. w sprawie zasad organizacji i udzielania pomocy psychologiczno-pedagogicznej w publicznych przedszkolach, szkołach i placówkach (Dz. U. z 2020 r. poz. 1280).

¹⁰ Ustawa z dnia 14 grudnia 2016 r. Prawo oświatowe (Dz. U. z 2020 r. poz. 910, 1378).

¹¹ <https://rspo.men.gov.pl> data dostępu: 19 grudnia 2020 roku.

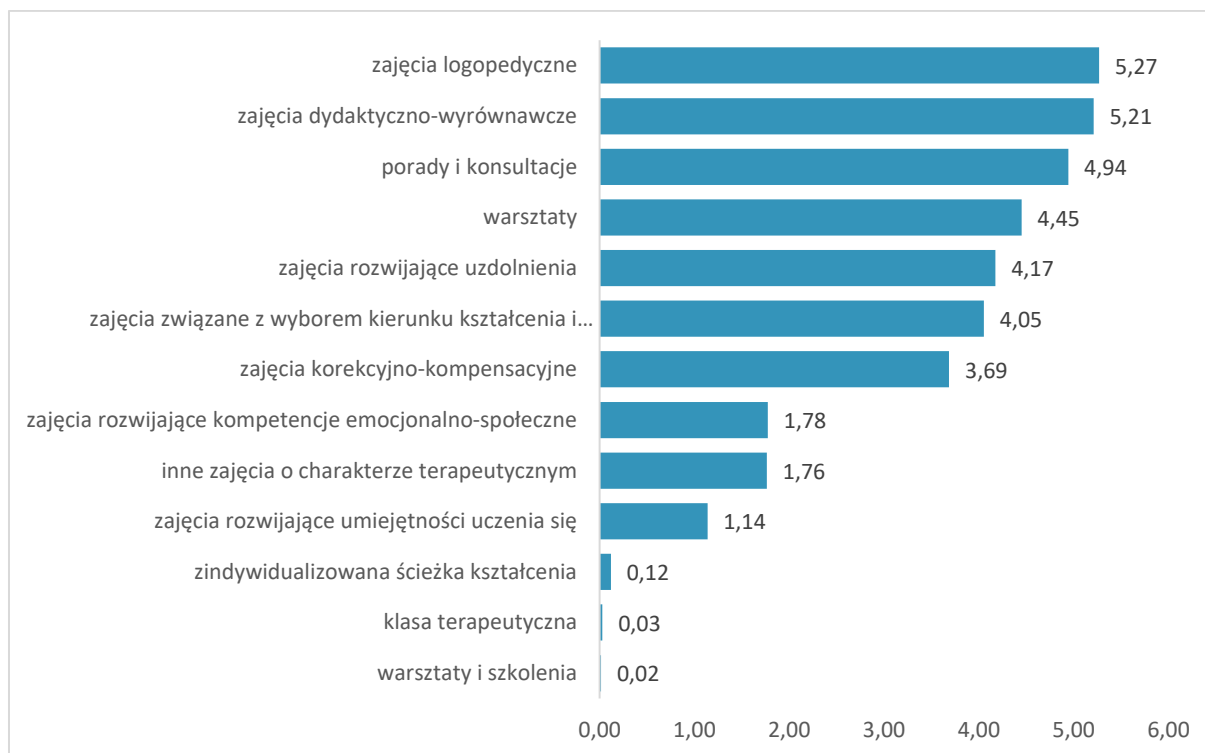
Największa liczba poradni psychologiczno-pedagogicznych (PPP) zarówno publicznych jak i niepublicznych funkcjonuje w województwie mazowieckim, w którym też odnotowuje się dwukrotnie więcej poradni niepublicznych niż publicznych (podobną skalę przewagi odnotowano jeszcze w województwie pomorskim). Zdecydowanie bardziej powszechną sytuacją jest przewaga liczby publicznych poradni psychologiczno-pedagogicznych nad ich niepublicznymi odpowiednikami, choć w wielu województwach wielkości te są bardzo do siebie zbliżone. Publiczne poradnie psychologiczno-pedagogiczne świadczą usługi nieodpłatnie dzięki czemu ich dostępność, co do zasady powinna być większa. W praktyce, jak wynika z raportu NIK, pn. *Przeciwdziałanie zaburzeniom psychicznym u dzieci i młodzieży* z 2017, średnio w Polsce na wizytę w poradni psychologiczno-pedagogicznej trzeba było czekać 1 miesiąc (NIK, 2017: 14). Jednocześnie z tego samego raportu można wywnioskować, iż w latach 2011-2016 systematycznie rosła liczba dzieci i młodzieży (o 5,3%) przyjętych w poradniach psychologiczno-pedagogicznych oraz liczba wydanych przez nie orzeczeń (o 28,7%) (NIK, 2017: 11). Obecnie większość województw dysponuje jedną publiczną PPP na 10 tys. ludności w wieku od 0 do 24 lat (ich mniejszą liczbę odnotowano w województwach: małopolskim, podkarpackim, pomorskim i śląskim). Jednocześnie należy zauważyć, iż nie tylko poradnie psychologiczno-pedagogiczne, ale również szkoły świadczą pomoc psychologiczno-pedagogiczną zarówno uczniom jak i ich rodzinom i nauczycielom. Nowe przepisy wprowadzone rozporządzeniem z dnia 9 sierpnia 2017 r. w sprawie zasad organizacji i udzielania pomocy psychologiczno-pedagogicznej w publicznych przedszkolach, szkołach i placówkach miały na celu uelastycznienie i większą indywidualizację pomocy udzielanej na terenie szkół, przedszkoli i placówek. W rozporządzeniu zawarto szeroki katalog¹² powodów udzielania wsparcia w tym czynniki bezpośrednio wpływające na zagrożenie wykluczeniem społecznym dzieci i młodzieży.

Oszacowanie skali udzielanej przez przedszkola i szkoły pomocy pedagogiczno-psychologicznej było możliwe dzięki danym MEN udostępnionym na portalu pn. *Otwarte dane*¹³, w którym zamieszczono informacje dotyczące zarówno przedszkoli jak i wszystkich typów szkół, które świadczyły wsparcie swoim uczniom. Dane te po zestawieniu z liczbą uczniów w analizowanym roku szkolnym pozwoliły na obliczenie odsetka uczniów objętych wsparciem w różnych jego formach (wyniki prezentuje wykres nr 7).

¹² Potrzeba objęcia ucznia pomocą psychologiczno-pedagogiczną w wyniku w szczególności: 1) z niepełnosprawności; 2) z niedostosowania społecznego; 3) z zagrożenia niedostosowaniem społecznym; 4) z zaburzeń zachowania lub emocji; 5) ze szczególnych uzdolnień; 6) ze specyficznych trudności w uczeniu się; 7) z deficytów kompetencji i zaburzeń sprawności językowych; 8) z choroby przewlekłej; 9) z sytuacji kryzysowych lub traumatycznych; 10) z niepowodzeń edukacyjnych; 11) z zaniedbań środowiskowych związanych z sytuacją bytową ucznia i jego rodziny, sposobem spędzania czasu wolnego i kontaktami środowiskowymi, a także 12) z trudności adaptacyjnych związanych z różnicami kulturowymi lub ze zmianą środowiska edukacyjnego, w tym związanych z wcześniejszym kształceniem za granicą

¹³ W zbiorze pn. *Pomoc psychologiczno-pedagogiczna w szkołach w roku szkolnym 2018/2019* (https://dane.gov.pl/en/dataset/1964/resource/26039/table?page=1&per_page=20&q=&sort=, dostęp: 19 grudnia 2020 r.)

Wykres 7. Odsetek uczniów w wieku od 3 do 24 lat korzystających z pomocy psychologiczno-pedagogicznej wg form pomocy w roku szkolnym 2018/2019

Źródło: opracowanie własne na podstawie danych udostępnionych przez Ministerstwo Edukacji Narodowej na portalu Otwarte dane (dane.gov.pl) w zbiorze pn. Pomoc psychologiczno-pedagogiczna w szkołach w roku szkolnym 2018/2019 oraz Uczniowie według wieku w roku szkolnym 2018/2019 w podziale na typy szkół i województwa (dane na dzień 15 września 2020 r.; data dostępu: 19 grudnia 2020 roku).

Najczęściej udziałową formą wsparcia okazały się zajęcia o charakterze rozwojowym, wspierające rozwój kompetencji kluczowych¹⁴, takich jak np. komunikacja czy wiedza (zajęcia logopedyczne i dydaktyczno-wyrównawcze). Wsparciem w postaci zajęć logopedycznych objęto 5,27% uczniów w wieku od 3 do 24 lat, natomiast w zajęciach dydaktyczno-wyrównawczych uczestniczyło 5,21% uczniów. Wsparciem o bardziej zindywidualizowanym charakterze objęto 4,94% uczniów – otrzymali oni pomoc psychologiczno-pedagogiczną w postaci porad i konsultacji. Te trzy typy wsparcia charakteryzowały się najwyższymi odsetkami uczniów biorących w nich udział. Warto zauważyć, iż maksymalny poziom upowszechnienia poszczególnych form wsparcia psychologiczno-pedagogicznego nie przekroczył 6%, podczas gdy skala potrzeb mierzona tylko liczbą dzieci ze specjalnymi potrzebami edukacyjnymi wynosi, w zależności od szacunków, od 30% do 35% uczniów szkół podstawowych (Lisewska 2020). Należy jednak zaznaczyć, iż przytoczone dane dotyczące odsetka uczniów objętych różnymi formami pomocy nie są rozłączne, co oznacza, że na ich podstawie nie da się określić

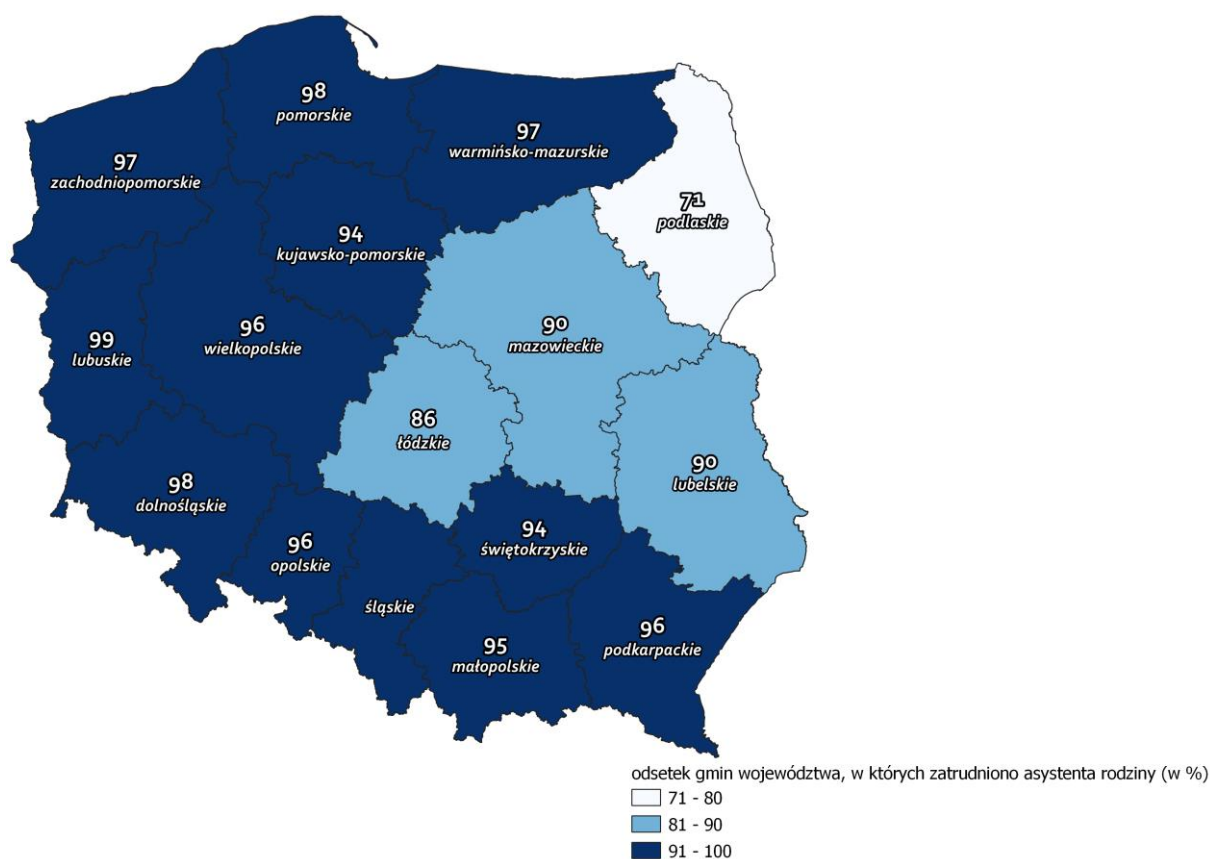
¹⁴ Do ośmiu kompetencji kluczowych, zgodnie z zaleceniem Parlamentu Europejskiego i Rady Europejskiej z 2006 roku zalicza się: 1) porozumiewanie się w języku ojczystym, 2) porozumiewanie się w językach obcych, 3) Kompetencje matematyczne i podstawowe kompetencje naukowo-techniczne, 4) kompetencje informatyczne, 5) umiejętność uczenia się, 6) kompetencje społeczne i obywatelskie, 7) poczucie inicjatywy i przedsiębiorczość, 8) świadomość i ekspresja kulturowa.

liczby uczniów objętych pomocą ogółem, gdyż jeden uczeń mógł uczestniczyć w więcej niż jednej formie zajęć.

Asystenci rodziny

Wsparciem dla całej rodziny w sytuacji, gdy przeżywa ona trudności w wypełnianiu funkcji opiekuńczo-wychowawczych jest przydzielenie asystenta rodziny. Jest to stosunkowo nowy instrument wsparcia wprowadzony ustawą z dnia 9 czerwca 2012 roku¹⁵ o wspieraniu rodziny i pieczy zastępczej. Asystent może zostać przydzielony rodzinie przez pracownika socjalnego w oparciu o przeprowadzony wywiad środowiskowy. Dla gminy zatrudnienie asystentów rodziny jest na ogół zadaniem fakultatywnym, a obligatoryjny charakter przybiera tylko w przypadku, gdy sąd zobowiąże rodzinę do pracy z asystentem¹⁶.

Rysunek 8. Odsetek gmin w województwie, w których zatrudniano asystenta rodziny w 2019 roku (w%).

Źródło: opracowanie własne na podstawie sprawozdań rzeczowo-finansowych z wykonywania zadań z zakresu wspierania rodziny i systemu pieczy zastępczej MRPiPS.

¹⁵ Ustawa z dnia 9 czerwca 2011 r. o wspieraniu rodziny i systemie pieczy zastępczej (Dz. U. z 2020 r. poz. 821), art. 11, 14-15.

¹⁶ na podstawie art. 109 § 2 pkt. 1 ustawy o wspieraniu rodziny i systemie pieczy zastępczej.

W każdym z województw znajduje się co najmniej jedna gmina, która w 2019 roku nie zatrudniała asystenta rodziny. Chodź większość województw może się pochwalić dużym stopniem intensyfikacji tego instrumentu wsparcia (odsetek gmin zatrudniających asystenta powyżej 90%), to w przypadku dwóch województw był on szczególnie niski. W województwie podlaskim asystenta rodziny zatrudniało tylko 71% gmin, natomiast w województwie łódzkim odsetek ten wyniósł 86%. Łącznie w 2019 roku z usług zatrudnionych w Polsce 3,9 tys. asystentów rodziny skorzystało 44,3 tys. rodzin, w tym 7 tys. zobowiązanych zostało do takiej współpracy przez sąd.

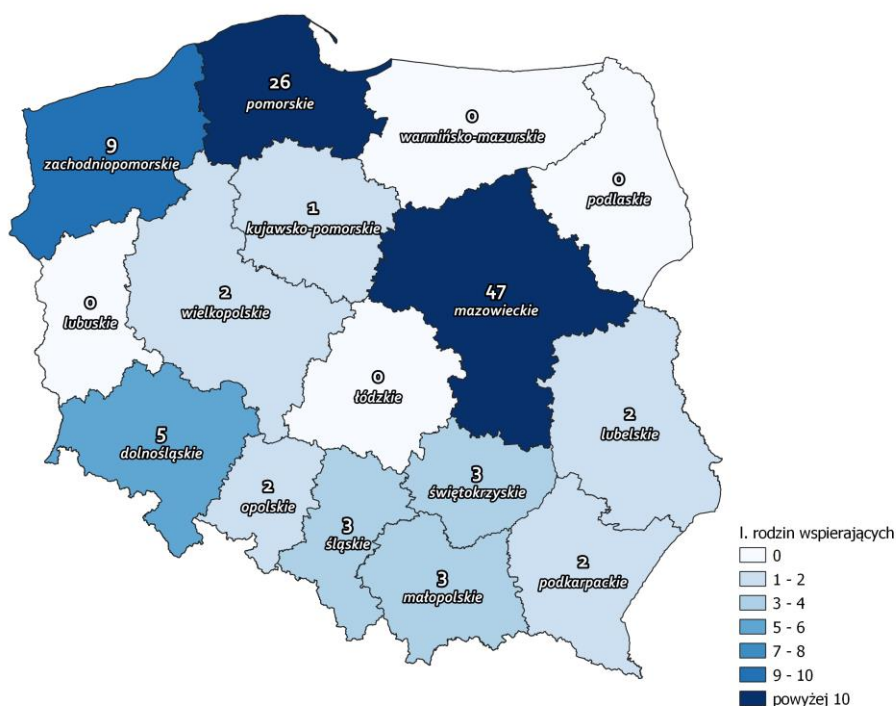
Placówki wsparcia dziennego

Bardzo ważnym i użytecznym instrumentem wsparcia rodziny przeżywającej trudności opiekuńczo-wychowawcze jest narzędzie w postaci usług oferowanych przez placówki wsparcia dziennego (PWD). Placówki te, nazywane częściej świetlicami środowiskowymi, pełnią niezwykle ważną rolę w procesie przeciwdziałania wykluczeniu społecznemu, gdyż świadczą usługi w środowisku lokalnym i w sposób elastyczny reagują na potrzeby swoich podopiecznych. PWD mogą być prowadzone w formie: opiekuńczej, specjalistycznej oraz pracy podwórkowej, realizowanej przez wychowawców –pedagogów, jednak większość z nich (63%) to placówki typu opiekuńczego.

W stosunku do 2018 roku ich liczba wzrosła o ponad 101 placówek, a łącznie w 2019 roku w Polsce funkcjonowało 1,9 tys. placówek wsparcia dziennego (publicznych i niepublicznych).

obowiązki domowe - przygotowywać posiłki, sprzątać dbać o higienę osobistą, etc. Niestety tego rodzaju wsparcia udziela się niezwykle rzadko, choć jego formę należy uznać za najbardziej naturalną i najmocniej osadzoną w środowisku lokalnym (co do zasady rodzina wspierająca powoływana jest spośród najbliższego otoczenia rodziny przeżywającej trudności opiekuńczo wychowawcze).

Rysunek 10. Liczba rodzin wspierających w Polsce w 2019 roku

Źródło: opracowanie własne na podstawie sprawozdań rzeczowo-finansowych z wykonywania zadań z zakresu wspierania rodziny i systemu pieczy zastępczej MRPiPS.

Łącznie w 2019 roku z pomocy 104 rodzin wspierających korzystało 118 rodzin przeżywających trudności opiekuńczo wychowawcze. Największa liczba rodzin wspierających funkcjonowała w województwie mazowieckim (47) oraz pomorskim (26), natomiast w aż czterech województwach w 2019 roku nie powołano żadnej rodziny wspierającej (lubuskim, łódzkim, warmińsko-mazurskim i podlaskim).

Zakończenie

Choć wymienione powyżej usługi nie wyczerpują listy dostępnych form pomocy dzieciom i rodzinie to stanowią główny katalog pozafinansowego wsparcia świadczonego w celu przeciwdziałania kryzysom i problemom związanym z wypełnianiem funkcji opiekuńczo wychowawczej. Pomoc udzielana dzieciom powinna być łączona ze wsparciem świadczonym na rzecz rodziny, w której to dziecko funkcjonuje. Od skali, jakości i dostępności tego wsparcia

zależy szansa dzieci i młodzieży zagrożonej wykluczeniem społecznym na efektywne uczestnictwo w edukacji i wychowaniu oraz możliwość pełnego rozwoju. Pomoc dzieci i młodzież powinna otrzymywać w swoim środowisku, zatem, albo w szkole czy przedszkolu albo w najbliższym sąsiedztwie. Niestety zarówno liczba poradni psychologiczno-pedagogicznych, jak i psychologów czy pedagogów szkolnych nadal nie zaspokaja potrzeb. Z przytoczonych danych wynika, iż na wizytę w poradni psychologiczno-pedagogicznej uczniów oczekuje średnio miesiąc, natomiast czas oczekiwania na refundowaną wizytę u terapeuty wynosi 3 miesiące. Kompleksowe wsparcie rodziny uruchamiane jest zazwyczaj w sytuacji poważnego kryzysu, gdyż działania profilaktyczne nie docierają odpowiednio wcześnie do rodzin przeżywających trudności. Wzmocnienia wymaga zatem profilaktyka, zakres, ilość i jakość usług świadczonych na rzecz wsparcia dzieci i młodzieży oraz ich rodzin. Z przytoczonych danych dotyczących skali zagrożenia ubóstwem i wykluczeniem społecznym mierzonym wskaźnikiem AROPE wynika, iż blisko 16% dzieci w wieku od 0 do 17 lat i aż 24% młodzieży wieku od 18 do 24 lat wymaga wsparcia. Odpowiedź na to zapotrzebowanie jest niewystarczająca i choć sam katalog usług wydawać się może dość szeroki, to już ich ilość i organizacja charakteryzuje się głębokim niedopasowaniem do potrzeb.

Bibliografia

- GUS 2019, Sytuacja demograficzna Polski do 2018 roku. Tworzenie i rozpad rodzin.
- GUS 2019a, Żłobki i kluby dziecięce w 2019 roku.
- GUS 2019b, Oświata i wychowanie w roku szkolnym 2018/2019.
- Kantor-Pietraga I., 2014, Systematyka procesu depopulacji miast na obszarze Polski od XIX do XXI wieku, Wyd. UŚ, Katowice.
- Lisewska M., 2020, Polska szkoła wobec specjalnych potrzeb edukacyjnych, <https://www.nowaera.pl/terapiarozwoj/polska-szkola-wobec-spe>
- NIK (2017), Przeciwdziałanie zaburzeniom psychicznym u dzieci i młodzieży, Warszawa 2017.
- NIK (2020), Dostępność leczenia psychiatrycznego dla dzieci i młodzieży, Warszawa 2020.
- Ogólnoeuropejskie wytyczne dotyczące przejścia od opieki instytucjonalnej do opieki świadczonej na poziomie lokalnych społeczności (2012); Europejska Grupa Ekspertów ds. Przejścia od Opieki Instytucjonalnej do Opieki świadczonej na poziomie Lokalnych Społeczności, listopad 2012.

Szukalski P., 2019, Zmiany liczby ludności województw w latach 1998-2018, „Demografia i Gerontologia Społeczna. Biuletyn Informacyjny”, nr 1.

Szukalski, Piotr. (2020). Depopulacja: dlaczego o niej nie mówimy? Demografia i Gerontologia Społeczna – Biuletyn Informacyjny 2019, Nr 6.

Wesołowska M., 2018, Wsie zanikające w Polsce. Stan, zmiany, modele rozwoju, Wyd. UMCS, Lublin.

Warzywoda-Kruszyńska W. (1999), Dorastać w biedzie – obrazy z życia różnych pokoleń łodzian w: Warzywoda-Kruszyńska W. (red) (Życ) Na marginesie wielkiego miasta, Łódź; Instytut Socjologii UŁ.

Warzywoda-Kruszyńska W., Goleczyńska-Grondas A. (2010). Wzmocnić szanse i osłabić transmisję biedy wśród mieszkańców miast województwa łódzkiego - WZLOT. Raport końcowy + Rekomendacje, Łódź: Wydawnictwo Biblioteka.

Warzywoda-Kruszyńska W. (2015). Bieda, wykluczenie społeczne, deprywacja materialna i mieszkaniowa wśród dzieci i młodzieży w Polsce (w dziesięciolecie przynależności do Unii Europejskiej), w: Giermanowska E., Raclaw M., Rymsza M. (red) Kwestia społeczna u progu XXI wieku. Księga jubileuszowa dla Profesor Józefiny Hrynkiewicz, WUW Warszawa.

Spis rysunków, wykresów, tabel i schematów

Rysunek 1. Udział osób w wieku od 0 do 18 lat w strukturze populacji Polski w 2019 roku (w %)	4
Rysunek 2. Udział osób w wieku od 0 do 18 lat w strukturze populacji Polski – prognoza na 2040 rok (w %)	5
Rysunek 3. Stan i struktura dzieci i młodzieży według wieku i miejsca zamieszkania w 2019 roku	7
Rysunek 4. Liczba rodzin z dziećmi do 24 lat (w tys.) pozostającymi na utrzymaniu w 2011 roku	10
Rysunek 5. Odsetek ludności Polski zagrożonej biedą i wykluczeniem społecznym w 2019 roku	13
Rysunek 6. Odsetek dzieci objętych wychowaniem żłobkowym w populacji dzieci w wieku od 0 do 3 lat w 2019 roku	17
Rysunek 7. Odsetek dzieci objętych wychowaniem przedszkolnym w populacji dzieci w wieku przedszkolnym (3-6 lat) w 2019 roku	19
Rysunek 8. Odsetek gmin w województwie, w których zatrudniano asystenta rodziny w 2019 roku (w%)	23
Rysunek 9. Liczba placówek wsparcia dziennego oraz liczba miejsc w tych placówkach w 2019 roku w Polsce	25
Rysunek 10. Liczba rodzin wspierających w Polsce w 2019 roku	26
Wykres 1. Liczba dzieci i młodzieży (w tys. osób) w wieku od 0 do 18 lat w Polsce w latach 1999-2019	4
Wykres 2. Rodziny z dziećmi w wieku od 0 do 24 lat na utrzymaniu w tys.	8
Wykres 3. Rodziny z dziećmi wg typu w 2011 roku (w tys.)	9

Wykres 4. Odsetek ludności w wieku od 0 do 17 lat zagrożonej ubóstwem i wykluczeniem społecznym w Polsce na tle Unii Europejskiej w latach 2005-2019.....	14
Wykres 5. Odsetek dzieci i młodzieży zagrożonych biedą i wykluczeniem społecznym w wieku 0-17 lat i 18-24 lata na tle średniej dla Polski w latach 2010-2019.	15
Wykres 6. Liczba publicznych i niepublicznych poradni psychologiczno-pedagogicznych w Polsce w 2020 roku	20
Wykres 7. Odsetek uczniów w wieku od 3 do 24 lat korzystających z pomocy psychologiczno-pedagogicznej wg form pomocy w roku szkolnym 2018/2019.....	22
Schemat 1. Liczba dzieci i młodzieży w Polsce w 2019 roku	3
Tabela 1. Odsetek ludności w wieku od 0 do 17 lat zagrożonej ubóstwem i wykluczeniem społecznym w Polsce w wyróżnionych kategoriach wiekowych w latach 2010-2019.....	15